

**НЕЗАЛЕЖНА АСОЦІАЦІЯ ДОСЛІДНИКІВ СОВЕТСЬКОЇ ТЕОРІЇ
І ПРАКТИКИ В НАЦІОНАЛЬНИХ ПРОБЛЕМАХ**

Проф. Др. Юрій Бойко

**РОСІЙСЬКЕ НАРОДНИЦТВО ЯК ДЖЕРЕЛО
ЛЕНІНІЗМУ-СТАЛІНІЗМУ**

М Ю Н Х Е Н 1959

НЕЗАЛЕЖНА АСОЦІАЦІЯ ДОСЛІДНИКІВ СОВЕТЬСЬКОЇ ТЕОРІЇ
І ПРАКТИКИ В НАЦІОНАЛЬНИХ ПРОБЛЕМАХ

Проф. Др. Юрій Бойко

Російське народництво як джерело ленінізму-сталінізму

~~1101-~~

БІБЛІОТЕКА
ІМЕНИ О. ОЛЬЖИЧА
ВУЛ. ГРУШЕВСЬКОГО. 4

Мюнхен 1959

INDEPENDENT UKRAINIAN ASSOCIATION FOR RESEARCH
OF NATIONAL PROBLEMS IN SOVIET THEORY AND PRACTICE

Prof. Dr. Yuriy Boyko

**The Movement of Russian »Narodniki«
as a Source of Leninism-Stalinism**

M u n i c h 1 9 5 9

Prof. Dr. Jurij Bojko

Die russische Narodniki-Bewegung («Narodničestvo») als Quelle des Leninismus-Stalinismus

München 1959

Verlagsgesellschaft „CICERO“ e. G. m. b. H., München 8, Zepelinstrasse 67

Verlagsgesellschaft „CICERO“ e. G. m. b. H.

Verlagsgesellschaft „CICERO“ e. G. m. b. H., München 8, Zepelinstrasse 67

ПЕРЕДМОВА

Розвідка, що її оце подаємо до уваги читача, становить плід кількарічної праці і є конспектом ширшої студії.

Хоча думка про генетичний зв'язок ленінізму із народництвом уже категорично висловлювалася таким мислителем, як Бердяєв, проте він цю думку ані розвинув докладніше, ані мотивував. Не міг він її зформулювати повнотно, бо його російські сантименти перешкоджали йому це зробити.

Насвітлюючи цю свіжу, мало вивчену тему, підхід до якої у багатьох визначений советськими сугестіями про цілковиту протилежність російського народництва і більшевизму, мусіли ми перевернути гору матеріялів; ті посилки на джерела, які знайде читач у книзі, лише частинно відбивають обсяг використаної літератури.

В методології нашої праці намагалися ми бути максимально обережні, не гналися за кількістю висновків, подавали лише ті з них, що ґрунтуються на широкому фактичному матеріялі. Все ж таки, як побачить читач, вдалося нам встановити ряд констатацій, які ще ніким і ніколи не були подані.

Говоримо у нашій праці про російське революційне народництво, а вияви правої народницької течії розглядаємо тоді лише, коли вони стоять у зв'язку з лівим напрямком.

Під народництвом розуміємо те, що означається російським словом «народничество». Історико-соціологічний зміст цього поняття досить виразно скристалізований. Загальновизнаною і ніде у фаховій літературі не заперечуваною істиною є, що російське народництво — це, передусім, глибоко своєрідне національно російське явище. Таким беремо його й ми. Як поняття, воно також у науковій літературі дуже ясно відмежоване від «демократизму», «народолюбства» чи «народовства». Революційними народниками були ті, що розгорнули «ходіння в народ», тобто на село, з ціллю повалення «старого ладу» і побудови в Росії соціалізму. Селянство вони ідеалізували, вбачали в ньому

силу, яка соціалізм збудує, не допустивши до розвитку капіталізму в Російській Імперії. Більшість революційних народників були переконаними матеріялістами, хоч не бракувало серед них і еклектиків, які свій еклектизм достосовували до політичних завдань.

Таким було російське народництво, зовсім відмінним від нього — було українське, про що говорить у тексті наша примітка 31.

Більшість дослідників датують виникнення російського народництва початком сімдесятих років, ми ж схильні в цю течію зараховувати і ті явища з шістдесятих років, які ідейно, концепційно з нею пов'язані.

Вважаємо за прийнятний обов'язок подякувати Проводові ЗЧ ОУН, який, взявши на себе половину витрат на видання книжки, виявив дієву підтримку для загальнонаціональної справи Незалежної Асоціації Советознавців.

Також користаюся з прийомної нагоди подякувати Д-ру Отто Махові (*Bayerische Staatsbibliothek*) і Д-ру Вільгельмові Вітте (*Westdeutsche Bibliothek*) за видатну допомогу в розшукуванні відповідної літератури.

А в т о р

Мюнхен, 20. січня 1959 року.

ВЗАЄМОПРОНИКАННЯ МАРКСИЗМУ І НАРОДНИЦТВА В РОСІЇ

1. Недостатня дослідженість проблеми. Російський марксизм виростав у запеклих боях проти народництва. Та уважне око дослідника легко побачить багато спільности між народництвом і російським марксизмом, власне большевізмом, коли брати під увагу саме російську суть обох духових течій. Однак, дотепер лише російські дослідники (Бердяєв, Дан, Валентінов, Теодоровіч, Гамбаров) звертали на це увагу, проте моменти національного суб'єктивізму не завжди давали їм змогу підійти до цієї проблеми з безпристрасним дослідженням, і тому проблема залежності російської большевицької свідомости від народницької цими авторами лише поставлена і ще далека до розв'язки. У науці західноєвропейській та американській явище народництва взагалі ще дуже мало насвітлене, а спеціально в тій площині, яку ми підносимо, залишається ледве заторкненим.¹⁾

¹⁾ Серед праць західними мовами, присвячених народництву, слід на першому місці поставити дуже ґрунтовний дослід італійського вченого Venturi, F., «Il populismo russo», Turin, 1952, в двох томах. Автор докладно насвітлює всі етапи народницького руху 1860-1880 рр., але до нашої постановки проблеми там знайдемо порівняно не багато спостережень, бо увага Venturi сконцентрована головню на тому, щоб встановити зв'язок народницьких ідей і дій з розвитком революційного руху в Західній Європі.

Важливою є праця Th. G. Masaryk'a в двох томах: «Zur russischen Geschichts- und Religionsphilosophie. Soziologische Skizzen», Jena, 1913. В першому томі, на стор. 131-137, подано загальну характеристику народництва та віхи його історичного розвитку, але особливо важливим є для наших читачів другий том цієї праці, де розгорнено докладний розгляд духовости народників і російського марксизму. Масарик подекуди помічає не лише протилежність цих учень, але їх російську спільність. Проф. Hugh Seton-Watson в книзі «The Decline of Imperial Russia», London, 1952 (є і в німецькому перекладі «Der Verfall des Zarenreiches», 1855-1914, München, 1954) присвячує загальній характеристиці народництва, короткому оглядові історичного діяння цього руху, сторінки 57-65 (зазначаємо за німецьким виданням). Приват-доцент Georg von Ruch у кн. «Geschichte des bolschewistischen Russland, Wiesbaden, 1955, в розділі «Die Freunde des Volkes», на стор. 17-21, також дає загальну характеристику народництва і його історичного розвитку. У книзі Jan Kucharzewski, «The Origins of Modern Russia», New-York, 1948 спеціальної характеристики народництва немає, проте все таки; див. стор. 444-449; на стор. 440-444 докладне цитування «Катехізму революціонера» і зауваги з приводу цього; в книзі багато уваги приділено постаті Бакуніна, спеціальний розділ присвячено нігілізмові (ст. 156-178). E. Sarkisyanz («Russland und der Messianismus des Orients. Sendungsbewusstsein und poli-

2. Російський
марксизм, як
модернізоване
«западніцтво»

Російський марксизм 80-х — 90-х р.р. через своїх найвизначніших представників, спочатку Плеханова, а потім Леніна, був виразом модернізованого російського «западніцтва» і в цьому розумінні був антитезою до народництва.

І так само, як колись «западніцтво» розгортало себе в найзапеклішій боротьбі проти слов'янофільства, так і марксизм зводив бої з народниками. Але западніцтво в Росії завжди виявляло себе перш за все явищем наскрізь російським. Западніцтво Петра I полягало в тому, що він ознаки західноєвропейської цивілізації прицеплював боярам і служилим людям варварськими татарсько-московськими методами, механічно і по-деспотськи.

Російські люди 30-х — 40-х років минулого століття самі з рабською пересадкою захоплювалися Шеллінгом, Гегелем, і вплив цих філософів на їх батьківщині був куди менший, ніж в Росії.²⁾

В 60-х р.р. нова хвиля западніцтва вилилася в захопленні раціоналізмом, і знов лише у скrajніх формах. Тодішній западник Зайцев пізніше згадував: «Ми вірили в се глибоко, що боремося за щастя цілого людства, і кожний з нас охотно пішов би на ешафот і положив свою голову за Молешота і Дарвіна».³⁾

Російське западніцтво в його природі влучно окреслив М. Бердяев, пишучи: «В радикальному западніцстві російської інтелігенції завжди було дуже багато не тільки цілком російського, чужого Заходові, але й цілком азійського... Європейська думка до невпізнання спотворювалася у російській інтелігентській свідомості. Західня наука, західній розум набували характеру якихось божищ, невідомих критичному Заходові. Навіть Бюхнер, третерядний популяризатор поверхових ідей, обернувся в катехізм, що викликає до себе релігійне ставлення. Самоцінність же думки у нас завжди заперечувалася».⁴⁾

tischer Chillasmus des Ostens, Tübingen, 1955) дає багато принагідних зауваг до народництва, як одної з ланок, яка єднає російську національну свідомість з большевицькою. Ряд принагідних міркувань до нашої теми розкидано у книзі «The Russian Marxists and the Origins of Bolshevism», by Leopold H. Haimson, Harvard University Press, Cambridge, 1955. Особливо важливими для нашого читача розділами в цій книзі є The Background (передусім стор. 10-25, де подано короткий нарис розвитку народництва) і «The Marriage of Feeling and Reason» (стор. 26-48, про перехід від народництва до марксизму). Дуже докладну бібліографію до народництва можна знайти у вже згаданій двотомній праці Venturi, а також Т. Kluge, «Die russische revolutionäre Presse in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts, 1855-1905, Zürich, 1948, а ще: Varlamov, V, «Bakunin and the Russian Jakobins and Blanquists as evaluated by Soviet Historiography East European Research Program on the USSR, N. 79, New York, 1955.

²⁾ Н. Бердяев. Русская идея, Изд. Имка-Ивка, Париж, 1946, с. 74.

³⁾ С. Кравчинський (С. Степняк). Підземна Росія. Перекл. з рос. Є. Косевич, Львів, 1901, с. 3-4.

⁴⁾ Н. Бердяев. Азиатская и европейская душа. Збірн. «Судьба России», М., 1918., с. 57.

Ці слова якнайліше характеризують також і російський марксизм. Російські марксистки, пізніше більшовики, довго з особливим пієтизмом і начотницькою ортодоксальністю пильнували кожного слова і кожної букви Маркса та Енгельса, вони цілком по-російському канонізували їх, зробили з писань основоположників марксизму стабільний кодекс, в якому всі елементи вважали узгідненими і обов'язковими до безоглядного вірування. Суб'єктивно стоячи на сторожі фетишизованої думки свого ідола, Маркса, російські марксистки рівночасно несвідомо, не помічаючи самі того, «до невпізнання спотворювали» свого божка; запопадливо пильнуючи букви його доктрини, насичували її своїм відмінним і чисто російським змістом. Це в меншій мірі властиве меншовикам і куди ширше виявилось у більшовиків. Останні почували себе доктринерами-марксистами, охоронцями чистоти марксизму і тоді, коли вже дуже далеко відійшли від нього, і лише доба Сталіна приносить усвідомлення відходу від Маркса, і повторювані твердження про вірність марксизмові і в самих лавах більшовиків відчуються, як фарисейство, яке заховують тезою про нібито продовження марксизму в нових обставинах. Один із діячів народницького руху, С. Дмитрієвський, що пізніше став членом РКП(б) і вибився в ній на поважні становища, так усвідомлював собі «народницьке переродження» партії: «Ми побачили — несподівано для самих себе — що в ленінському «марксизмові» виявилось багато такого, що своєрідно пасувало нам, які не переставали бути народниками. Очевидно, за ті роки, коли під тиском життя, спілкування з народом мінялися ми, — мінялася й думка комуністичних вождів — також під тиском життя, під тиском народу. І що більше ми придивлялися тоді до влади, то більше ми помічали, що вона еволюціонує, що інтернаціональний комунізм поволі перероджується у вчення, близьке народницькому максималізові, але з сильнішим націоналістичним зафарбленням. Ми прийшли до висновку, що советська влада — не тільки влада, яка захищала на певному відтинку часу, наслідком певного збігу обставин, російські національні інтереси, яка охороняла єдність більшої частини Росії і т. д. — але що вона взагалі національна влада, що постала з потреб народнього життя в даний момент, створена і перетворена народом за його образом і подобою».⁵⁾

Це дуже цікаве признание. І лише до одного тут слід мати застереження: народницьке «переродження» більшовізму аж ніяк не було здійснене в роках революції, більшовізм від самого свого сповиточку вже був обтяжений певними народницькими властивостями, які пізніше лише виразніш виступали назверх.

Сам Ленін, особливо в перших десятиліттях своєї дії, був певен у своїй ортодоксальності. Марксизм для нього — це те

⁵⁾ С. Дмитрієвський. «Судьба России», 1930, с. 40.

світло, що осяяло російських революціонерів, це «незрушимий фундамент» революційної теорії, єдино правдиве революційне вчення. З цієї позиції вищости б'є він по народництву, присвятивши полеміці проти народників ряд своїх творів, багато сторінок на інші теми, повертаючись до народництва раз-у-раз на протязі своєї публіцистичної діяльності.

Ленін не наважувався твердити, що він розвиває марксизм. Він вважав лише, що він охороняє його чистоту, виявляє його зміст у боротьбі з опортуністами і прикладає його постуляти до російської дійсності. Але Ленін був росіянином з голови до ніг, вирослим з російських традицій і перш за все з традицій народницьких, чорнопредельських, народовольчих. І «ортодоксально» розгортаючи марксизм, він несвідомо вносить в нього різноманітні елементи традиційно-російської революційної свідомості, передусім народницької (беру це слово тут і далі в широкому розумінні). Це саме роблять і інші його співпартійці. Марксистський, пізніше большевицький, рух розвивається, об'єктивно беручи, як продовження народництва, як специфічно національними рисами позначена революційна діяльність, суб'єктивно ж для носіїв цієї діяльності — це часто видавалось як пряма протилежність народництву. Розвиток ішов крізь запеклі зударі, полемічні атаки, взаємне ненавистництво. В суті ж різниця була більше «кількісна», аніж «якісна», послуговуючись гегелівсько-марксистською термінологією.

Відсутність істотно-принципової різниці між народовольством і російським марксизмом відчув ще П. Л. Лавров, один із стовпів народницької теорії. Він вказав, що проводячи змаг не лише проти капіталу за право робітництва, але розгортаючи бій проти абсолютизму й втягаючи при тому в боротьбу по своїм боці різні верстви суспільства, російські марксисті стають фактично на шлях народовольців. Леніна дуже діткнуло це твердження, і він його пристрасно заперечує («Задачи русских социал-демократов»), вказуючи на відмінність ідеологічну між обома революційними течіями, на теорію класової боротьби марксистів, на їхнє матеріялістичне розуміння історії, на матеріялістичну оцінку ними економічного і політичного стану Росії, на потребу зводити революційну працю до інтересів певної класи. Як побачимо далі, вказані Леніном «принципові відмінності» марксизму в дуже великій мірі були властиві вже попереднім різним фазам народництва, і Лавров мав не абияку гостроту духового зору, коли зміг передбачити, куди ліде розвиток російського марксизму.

Вже меншовики дуже скоро відчували російську своєрідність большевізму і підносили це як аргумент обвинувачення, як зраду «ортодоксії». Мартов, полемізуючи проти Леніна перед 1905 роком, бачив у тактиці большевицького проводиря нечаївщину⁶⁾, тобто суто російську відміну макіявелізму, диктаторства, ексклюзивності. У спогадах Ессена «Зустріч з Леніном» є ці-

⁶⁾ П. Лепешинский. На повороте, Ленинград, 1925, с. 176.

каве місце, в якому Леніна за відхід від марксизму викривав Плеханов:

«Я доведу, — кричав він, — який з Леніна марксист». І він почав цитувати з книжки Леніна «Що робити» те місце, в якому Володимир Ільїч каже, що «соціалістична свідомість могла бути привласнена в класу тільки ззовні, що виключно своїми власними силами робітничого класу в стані виробити тільки свідомість тред-юніоністську».⁷⁾

Плеханов мав рацію. Згадане твердження, дійсно, відповідало ходові думки Леніна в «Що робити», і від нього дуже виразно дхнуло специфічно російським якобінством народника Ткачова. Яке саме місце в творах Леніна мав на увазі Плеханов? Здається, саме ось це:

«Говорять про стихійність, але стихійний розвиток робітничого руху йде саме до підпорядкування його буржуазній ідеології... бо стихійний робітничий рух є тред-юніонізм, є Nur Gewerkschaftlerei, а тред-юніонізм означає саме ідейне поневолення робітників буржуазією. Тому наше завдання, завдання соціал-демократії полягає в боротьбі зі стихійністю, полягає в тому, щоб стягнути робітничий рух з цього стихійного стремління тред-юніонізму під крильце буржуазії і притягнути його під крильце революційної соціал-демократії».⁸⁾

Ленін говорить також про те, щоб піднімати робітників до революціонерів, а не спускатися на рівень робітництва.

Але це ж саме говорили і народовольці. В ч. 10 «Народной Воли» висловлювалися ці ж самі принципи, дії, з тою лише різницею, що замість «робітництва» згадується «народ»:

«Ми повинні робити чимало такого, що неприступне розпорошеній масі, ми частенько повинні робити висновки, які вона ще не зуміла зформулювати. Ми конечно потрібні народові. Без нас, тобто без достатньої кількості інтелігентної свідомої сили, він ризикує бути обдуреним і розбитим на частини навіть в епоху революції... Ми повинні бути силою не лише ініціативною, але й свідомо діючою во ім'я певної програми, вказуючи народові певні шляхи дії».⁹⁾

Як бачимо, Ленінова позиція у відношенні до маси збігається з народовольчою. І звідси досить далеко до марксизму, який вбачав у діянні робітничої партії все таки вираз волі й свідомости самого робітництва.

Сам Ленін не відмовлявся від революційного народництва, як спадщини большевізму. Він був не від того, щоб освятити большевізм німбом слави, яка в свідомості сучасних йому поколінь ще не померкла над народництвом; в розумінні лідера большевиків революційне народництво у всіх своїх розгалу-

⁷⁾ Эссен. Встречи с Лениным, журн. «Пролетарская Революция», 1928, № 1, с. 112-113.

⁸⁾ Цитую за І. Теодоровичем: «Историческое значение партии «Народной Воли», ж. «Каторга и ссылка», 1929, Ч. 8-9, (57-58), ст. 46-47.

⁹⁾ Там же.

женнях було лише сходами, по яких російське суспільство піднялося до непомильного і єдино правильного марксисту. Вірний своєму принципіві класової аналізи, Ленін констатує «обмеженість» революційного народництва «демократичністю селянських мас». Але ж російське народництво мало за собою занадто багато героїчних сторінок, і цей соціально-революційний героїзм з атентатами, підкопами і мінами, демонстраціями, мужністю смерти на шибеницях вражав саму глибину емоційного ества Леніна, як росіянина, гордого за це минуле. І коли справжній західник Плеханов сказав: «Желябови і Перовські становлять славу нашої батьківщини»¹⁰⁾, то тим більше хотів це сказати Ленін, і він неодноразово славославить революційне народництво у своїх статтях, трактуючи його як славний, але нижчий ступінь революційної свідомости, який веде до большевізму. Ленін не завагався полоскотати самолюбство своїх співробітників ось таким твердженням:

«Ясно, що марксисти повинні дбайливо виділяти із лущиння народницьких утопій здорове і цінне ядро щирого, рішучого, бойового демократизму селянських мас.

В старій марксистській літературі, 80-х років минулого віку, можна знайти систематично переведене стремління виділити це цінне демократичне ядро. Колинебудь історики вивчать систематично це стремління і простежать зв'язок його з тим, що дістало назву¹¹⁾ «большевізму» в перше десятиліття».

Вже у цьому підході є певна суперечність із марксистською ортодоксальністю. Бо якщо стояти на становищі послідовного учня Маркса, то про які інші традиції можна говорити? Але Леніна непокоїть слава народовольчих традицій, він ревнивий до її невмирущого відгомону. І тому у нього вириваються слова:

«Якщо діячі старої «Народньої Волі» зуміли відіграти величезну роллю в російській історії, не дивлячись на вузькість тих суспільних шарів, які підтримували небагатьох героїв, не зважаючи на те, що прапором руху служила зовсім не революційна теорія, то соціал-демократія, спираючись на класову боротьбу пролетаріату, зуміє стати непереможною»¹²⁾.

Це сказано заздрісно. І в цьому, як і скрізь у большевізмі звучить: те видатне, що не є від Маркса, те заслуговує бути перевершеним у марксисті, бо марксист має «найпрогресивнішу класову базу».

¹⁰⁾ Г. Плеханов, Сочинения, т. XII, с. 98.

¹¹⁾ Н. Ленин (В. Ульянов), «Две утопии». Собрание сочинений, ГИЗ, Москва — Ленинград, 1926, т. XX, дополнительный, ч. I, с. 360. Дальші посилання на Леніна ідуть так само за цим першим посмертним виданням його творів.

¹²⁾ Н. Ленин (В. Ульянов). «Протест российских социал-демократов». Собр. сочинений, I, 374.

Однак підсвідомість вступала в колізію з ортодоксією. Підсвідомість була полонена народництвом. Ленін не спостеріг, що вся його публіцистична діяльність і стиль політичної роботи пронизуються народницькими традиціями. А іноді, очевидно, і помічав цю суперечність, та свідомо мирився з нею. І це не дивно. Вождь бо комуністичної революції, як і цілий ряд інших большевиків, виростав безпосередньо з народництва. Це була його перша духова, а почасти і практична революційна школа.

І. Лалаянц твердить, що Ленін мав деякі симпатії до народовольчого терору¹³). Крупська відзначає наявність у Леніна доброго народовольчого вишколення¹⁴). Зінов'єв каже, що Ленін за юнацьких років брав участь у студентських народницьких гуртках і рівночасно вже стояв одною ногою на ґрунті марксизму.

«Володимир Ільїч, — читаємо у Зінов'єва, — злютований кров'ю з першим поколінням революціонерів-терористів»¹⁵).

Дійсно, трагічна смерть Ленінового брата — народовольця Олександра Ульянова, який у 1887 році згинув на шибениці, мала великий вплив на свідомість майбутнього проводиря російського комунізму.

Зінов'єву, що стояв довгий час близько до Леніна, належать такі цікаві слова про ставлення свого ідейного вчителя до спадщини народовольців:

«Ця спадщина належить саме нам. Наше завдання повести далі те діло, яке розпочав Желябов. Желябов, що зв'язав себе з робітничою клясою і поставив на порядок денний соціалістичну революцію, — це і є большевик, це і є комуніст. Щоб за нових суспільних умов робити справу Желябова, — для цього ми повинні стати революційними марксистами, ми повинні дихати єдиними грудьми з робітничою клясою, одинокою революційною клясою наших днів... Володимир Ільїч особливо любить і пишається з постаті першого значнішого робітничого вождя, столяра Степана Халтуріна»¹⁶).

Тут маємо яскравий зразок того, як російська стихія брала гору над марксистським доктринерством Леніна, котрий, у відміню від своїх офіційних писань, в даному випадку наголошує якісну однаковість народництва Желябова і большевицького вчення. В цьому підході Ленін набагато більше правий, аніж у тих писаннях, де він добу соціал-демократичного руху в Росії різко відмежовує і протиставить народництву.

¹³) І. Лалаянц. О моих встречах с В. И. Лениным, ж. «Пролетарская Революция», 1929, № 1, с. 49.

¹⁴) Н. Крупская. Воспоминания. Вып. I, М. 1930, с. 14.

¹⁵) Г. Зиновьев. В. И. Ленин, Ленинград, 1925, с. 7.

¹⁶) Там же, с. 8.

4. Стремління
компартії
заховати тісну
пов'язаність
більшевизму
з народництвом

Офіційна советська історіографія алодиктично закріпила цю уяву про цілковите протиставлення більшевизму і народництва. Таке протиставлення впливало з намагання забезпечити за більшевизмом ролю світово-універсальної революційної теорії. Сталін не даремно зазначив в «Основах лєнінізму», що лєнінізм є явищем інтернаціональним і має коріння у всьому міжнародньому розвитку¹⁷⁾, що він не є явищем лише російським. Політична ціль такої заяви очевидна і спрямована до того, щоб користатися советською ідеологією як зброєю в імперіялістичному підбої світу.

Останні десятиліття, що є періодом особливо дбайливого плекання російського шовінізму з боку комуністичної партії, принесли деякі зміни в оцінці коріння більшевизму: тепер оперують формулою, яка, декляруючи інтернаціональний характер і всесвітнє значення більшевизму, разом з тим означає його і як найвищий осяг російської культури. Цим способом убито двох зайців: збережено інтернаціональні світові претенсії більшевиків і піднесено російську культуру на п'єдестал світового значення саме тим, що вона породила більшевизм. Треба не мати почуття гумору, щоб спокійно читати твердження, ніби російська «клясична філософія ХІХ в.», репрезентована Белінським, Герценом, Чернишевським, Добролюбовим, є «вершиною філософської думки всього світу в домарксистський період»¹⁸⁾. Але і в цьому нинішньому, досить таки похливному і страшенно однобічному вишукуванні російських підстав більшевицької теорії бракує пов'язання її з народницькими джерелами, навпаки, й далі залишається оте протиставлення марксизму і народництва, що канонізовано на сторінках «Короткого курсу історії ВКП(б)».

Зрозуміти такий стан не важко. Саме народництво найбільше культивувало російську національну самобутність, особливість шляхів Росії. Народництво найбільше регіональне і тому найменше надається для підбудови того, що хочуть бачити в ролі явища світового значення. Народництво, як духове і соціально-політичне явище, було якоюсь містерією російського духу, оргіастичним виявом російської душі. В ньому виявилися в найбільшій дозрілості ідеальні особливості російської психіки в тому сенсі, в якому взагалі ще можна говорити про ідеальність російського психе, і, як перестиглий плід, ці російські властивості духу творили рівночасно з себе явища органічного гниття. З ідеальними сторонами народництва пов'язати більшевизм ніяк не можна, з чорними сторонами народництва цей зв'язок сам собою напрошується. Чи не в цьому слід шукати цілковитої стриманости істориків більшевизму у відношенні до народництва, як до свого родоводу? У всякім разі спеціаль-

¹⁷⁾ Цитую за книгою «Из истории русской философии», Збірн. статей. Гос. Изд. Политической Литературы, 1951, с. 706.

¹⁸⁾ Там же, с. 730.

но постановою ЦК ВКП(б) у червні 1935 року рішуче заборонено пов'язувати народництво з більшевизмом¹⁹).

5. Народники і їхні ідейні попередники пристосовують марксизм до своїх поглядів.

Ленін твердив, що Халтурін був першим робітничим вождем у Росії. У Леніна це асоціювалося із близькістю до соціал-демократизму. Але Халтурін був народоволець, це історією зафіксовано цілком виразно. І все таки Ленін правий. Правий тому, що російські прояви марксизму, своєрідна прелюдія більшевизму, схрещувалися, та й не тільки схрещувалися, а зросталися з народництвом, взаємопроникали себе. Примхлива версія російського марксизму, строката російщина у шатах марксистської фразеології, починає бути присутньою в російському житті з самої середини минулого століття, дає відчутно себе знати в 60-х р.р. і, дружньо переплівшись з народництвом, розгортається в 70-х р.р.

Треба було сектантськи запеклого западнічства Плеханова, щоб воно викликало російський духовий розкол і протиставило марксизм, очищений від його російщини, народництву. Треба було атмосфери групи «Освобождения Труда», щоб появився Ленін, як ортодоксальний начотник, який, однак, не витримав цієї ролі, натомість перетворив марксизм в національно-російське явище більшевизму, в якому відбилася ціла духовна скаля російських духово-культурних переживань і який сьогодні, в посталінську добу, подобає на універсальну крамницю яких хочете російських ідей з усіх епох історії Росії.

«В жадній країні вчення Маркса не мало настільки чудної й оригінальної історії, як у Росії» —

зі здивованням зазначає російський знавець 60—80-х р.р. Козьмін. Його дивує, чому марксизм, теорія, мовляв, революційного пролетаріату, знайшла собі місце в Росії ще й тоді, коли на розвиток пролетаріату майже не заносилося. На нашу думку, нічого дивного в цьому немає, коли вважати, що російська свідомість в основі своїй нігілістична, месіянська, що це свідомість «калік перехожих» чи «божиих странничков», що знаходяться у вічному шуканні «града небесного», «Китежа», свідомість народу, що перебуває у вічній мрії про соціальну катастрофу космічного характеру, у мрії про «друге пришествя». Марксова теорія з її широчинню, радикалізмом і утопічністю становить собою прекрасну канву, на якій може виявляти російська духовість свою специфіку.

Уже в 1865 р. Ткачов проголосив свою відданість ідеям марксизму. На його думку, ці ідеї стали «майже спільним набутком усіх думаючих порядних людей».

¹⁹ «... треба особливо розтлумачувати, що марксизм у нас виріс і зміцнів у боротьбі з народництвом (народовольчество і т. п.), як найлютішим ворогом марксизму, і на основі розгрому його ідейних засад, засобів і методів політичної боротьби (індивідуальний терор, що виключає організацію масової партії) — так звучить постанова, оприлюднена у «Правді» за 14 черня 1935 (М. Г. Шестаков. Разгром В. И. Лениным идеалистич. социологии народничества. Госполитиздат, 1951, с. 221).

«Навряд чи розумна людина знайде проти нього (тобто проти марксизму) хоч якийсь серйозне заперечення», — писав він²⁰). Ткачов цілком послідовно і до кінця приймав Марксову формулу: «буття визначає свідомість». Всі вияви політичного, державного, духово-культурного життя він ставив у пряму залежність від економіки, як її «продукт». І коли Маркс хоч іноді пом'якшував прямолінійність своєї формули економічного матеріалізму, натяків на взаємовпливи «надбудов», на значення пересемности історичної традиції, то Ткачов був непримиренний, він, безперечно, хотів бути послідовніший у своєму марксизмі, аніж сам Маркс. Російська ментальність діє за прислів'ям: «козь рубить, так уж з плеча, козь любить, так сгоряча». Ткачов умів рубати «з плеча», по-російському, тому він хотів бути супермарксистом. І з тієї самої причини він і виступав проти Маркса й Енгельса, гостро засуджуючи «недостатність революційности» у них²¹). Народництво Ткачова дуже своєрідно переплелось з його «марксизмом» і перетворило його в дуже знаменну фігуру для 60-х — 70-х рр.

1868 року російський емігрант Утін, розірвавши зв'язки з Бакуніним, звернувся із заявою до Маркса, в імені групи російських марксистів, про бажання їх влитися в Інтернаціонал на правах його російської секції. Програма Утіна, між іншим, твердила:

«народ російський у всі часи стримів до здійснення великих засновків, проголошених Міжнародними Конгресами Робітників: до общинного володіння землею й знаряддями праці».

Генеральна Рада Інтернаціоналу одноставно ствердила, що програма й статут Утіна і його товаришів узгіднюються із загальними статутами Інтернаціоналу, і прийняла «російських марксистів» у своє лоно. К. Маркс особисто відповів Утінові, висловивши ряд компліментів на адресу тогочасних російських революціонерів²²).

6. Народники пристосовуються до марксизму.

Дуже популярний у середині 70-х рр. «ортодоксальний» народник — публіцист Червінський теж захопився марксизмом. Коли кажуть, що в Росії 70-х рр. лише економічна частина вчення

Маркса знайшла популярність, то саме приклад Червінського це заперечує²³). Цей журналіст захоплювався соціально-вченням Маркса, його теорією історичного матеріалізму. І хоч вважав, що вона не охоплює тотально, абсолютно всіх явищ життя, але вважав її найповнішою і найдосконалішою серед існуючих методологічною зброєю, з допомогою якої можна поба-

²⁰) П. Н. Ткачев. Избранные сочинения на социально-политические темы в четырех томах, М. 1932, т. I, с. 33.

²¹) Там же, с. 42.

²²) В. Богучарский. Активн. народнич. семидесятых годов, с. 90-91.

²³) Б. П. Кузьмин. От 19 февраля к первому марта, Изд. Политкаторжан, М. 1933, с. 183-184.

чити, що, наприклад, «моральний занепад» Риму, ренесанс, реформація мають своє коріння в економічних явищах. Черв'їнський зробив спробу, користаючися засадами історичного матеріалізму, довести, що селянство в Росії є основною клясою, яка визначить культурно-цивілізаційне обличчя країни і побудує соціалізм раніше, ніж будь-яка інша країна світу, тим самим забезпечивши за Росією світову місію²⁴).

С. Ковалик, один із найактивніших народників, зазначає у своїх спогадах, що Маркс справив на російську молодь 70-х р.р. глибоке враження,

«яке по силі можна порівняти хіба з тим, що у свій час викликав Дарвін . . . Сімдесятники відчували в своїх серцях ненависть до визиску праці капіталістами і без вагань визнали визволення праці одним із перших завдань всякої прогресивної програми»²⁵).

Джерелом надхнення для тодішньої молоді був також Ляссаль: все, що він говорив стосовно до робітництва, народники приймали як аргументацію для своєї пропаганди серед селянства²⁶). На початку 70-х р.р. Кравчинський, вступивши в гурток чайківців, став читати заводським робітникам лекції з політичної економії, викладав у популярній формі I-й том «Капіталу» К. Маркса²⁷). В ті часи такі виклади не були рідкістю. На початку 80-х років народоволець А. Бах давав робітникам виклади марксизму «цілком ортодоксальні», як зазначає у спогадах, він навіть написав популяризацію марксизму для робітників у вигляді брошури «Цар — Голод», яку марксистська група «Освобождение Труда» (визнана советською офіційною історією основоположницею марксизму в Росії) мала намір видати в числі своїх брошур²⁸). Народоволець О. Ульянов за місяць до свого рокованого арешту переклав статтю Маркса «Вступ до критики філософії права Гегеля»²⁹). Ми могли б продовжувати перелік подібних фактів. Однак, здається, і цих досить для того, щоб бачити наскільки глибоко проник марксизм у середовище народників і наскільки вплився він в їхню діяльність. Загальнонознаним є, що в основі народницької свідомості лежала ідеалізація російського селянства, його обцинних підвалин, певність в його соціалістичних нахилах і віра, що Росія через селянство і його обцину приїде до соціалізму, обминувши капіталістичний період розвитку. Навколо питання — бути чи не бути капіталізму в Росії — роз-

²⁴) Там же, с. 170-171.

²⁵) С. Ковалик. Революционное движение семидесятых годов и процесс 193-х. Изд. политкаторжан, М. 1928, с. 44.

²⁶) Кузьмин. От 19 февраля, с. 57.

²⁷) В. В. Глинский. Революционный период русской истории, Ист. очерки, Изд. Т-ва А. Суворина — «Новое Время», 1913, ч. II, с. 27.

²⁸) А. Бах. Записки народовольца. Изд. II, «Молодая Гвардия», 1931 с. 32.

²⁹) Н. Валентинов. Ранние годы Ленина. «Новый журнал», XL, с. 201.

горнулися головні бої між народниками і марксистами. Однак, це сторона, так скажу, доктринальна. Деякі семидесятники, залишаючися в широкому потокові народницьких мрій, уяв і переживань, все таки, під впливом марксизму вже усвідомлювали значення робітництва в революційному русі. Здогади з приводу цього висловлював Якубович, припускаючи невдовзі такий час, коли прапор революції з рук інтелігенції перейде в руки робітників і селян³⁰). Ще ясніше в марксистському дусі трактувала справу «Земля і Воля» в числі 4, за 1879 рік. Там прямо читаємо, що «визволення робітників має бути справою самих робітників», а також знаходимо засуд того народницького погляду, який відводив робітництву другорядну роль в майбутньому соціальному перевороті і розглядав робітників лише як кадр для вербовки певних осіб на пропагандивну роботу серед селянства. Якщо це можна б узяти як вияв погляду Плеханова, який пізніше став каменярем марксистської течії в Росії, то все таки подібне становище знаходимо і серед народовольців, противників Плеханова. Народоволець Д. Дорошенко³¹) писав:

³⁰) Див. передмову до кн. А. Баха «Записки народовольца», с. XI.

³¹) Д. Дорошенко — русифікований українець, перейнятий російським імперіальним світоглядом.

Збереглася досить докладна статистика національного складу російського народницького руху. Вона показує, що основним етнічним елементом цього руху були росіяни, хоча поруч них значна кількість була й вихідців з інших націй Російської Імперії. Потрапляючи в російський народницький рух, ці «іногородці» цілковито втрачали своє національне обличчя і ставали «общеросами», переймалися російською ментальністю і її відображали.

Всупереч цьому існувала окрема народницька українська течія, істотно відмінна своєю духовною природою від російського народництва. Український хлопоманський народницький рух наголошував своєрідність психіки українського народу, його побуту і господарства.

В основі своєї українське народництво бачило своє **покликання** в культурницькій праці серед народу (згадати б Радюка в повісті «Жмари» Нечуя-Левицького), тоді, як російські народники до культурницької праці звернулися пізніше, у 80-х рр., що було вже показником пригасання їхнього руху.

З культурницькою діяльністю українського народництва зв'язаний його глибоко конструктивний характер. Культурна праця розумілась як національна і у випадках радикалізації настроїв приводила до національно-революційних кличів. «Українська Марсельєза» Одеської Громади звучала:

Вперед, вперед, сини України,
Слаутній час вже наступив:
Супроти нашої країни
Злий ворог прапор розпустив.
До зброї, громадо!
Ставаймо в ряди,
Щоб вражою кров'ю
Замить борозди

Хіба не чуть, які по селах
Усюди стони роздались,
На наших рідних, невеселих
Ворожі списи піднялись.

Національна мета зафарблювала діяльність українських народників

«Одна лише соціально-революційна партія, міцно скрипівши серед міського і фабричного населення й посівши зручні й численні позиції в селянстві, може послужити тим ферментом, який потрібен для збудження міського і сільського руху... Але хто зробить перший почин повстання — місто чи село?

Судячи з більшої розвиненості і рухливості міського населення, судячи, нарешті, з того, що діяльність партії повинна дати більші результати з кількісного боку в місті, аніж на селі, треба думати, що не село, а місто дасть перше гасло до повстання»³²).

Т. Дух
«ленінізму»
в народництві
перед появою
на історичній
арені Леніна.

«Дивна роля марксизму» в Росії полягала в тому, що його ідеї, просякаючи на російський ґрунт, відразу прибирали такі властивості, які зустрічаємо пізніше в большевізмі. Ленін був, безперечно, засновником большевізму в Росії. Однак, ще перед ним, висловлюючись фігурально, народницька курочка знесла большевицьке яечко. Це й зрозуміло: ця курочка була російською. Тож не даремно в 20-х р.р. Покровський вважає Ткачова першим російським большевиком³³). А Гамбаров і інші це саме вбачають у Нечаєві³⁴), Теодорович у народвольтів нараховує ряд точок большевицької програми і тактики, і лише голосний поліційний сюрчок із Кремля змушує дослідників боязко озирнутися і пуститися навіть від своїх небезпечних тверджень.

у всіх її виявах і формах. Релігійність вони вважали ідеальною прикметою українського селянина і оспівували її в поезії (напр. «Великдень» І. Манджури), поетизували патріархальні відносини між духівництвом і селянами («Старосвітські батюшки і матушки» Нечуя-Левицького). Тоді як російські народники клали натиск на соціалістичних нахилах російського селянина, наші хлопомани наголошували індивідуалізм нашого селянства. Видатний український народник І. Жигецький говорив з ворожістю про тих агітаторів, що носили в одній кишені «Кобзар» Шевченка, а в другій Маркса, Сидоренко виразно виступав проти соціалізму.

Подібності між російським і українським народництвом були формальні, а відмінності присутні, бо ці відмінності висловлювали різний національний зміст. У нашій праці в дальшому говоритимемо тільки про російсько-імперське народництво.

Проблему українського народництва ще дуже мало досліджено. Лише фрагментарним матеріалом є такі розвідки, як от: І. Рибаків, «Українці-народники 70-80-х років на Карійській каторзі та на засланні в Сибіру». ж. «Україна», 1929, кн. 34; С. Буда, «До історії революційно-народницького руху на Україні перш. полов. 70-х років», «Україна», 1926 р., № 4, праці Рябініна-Скляревського, А. Конощенка також в «Україні» тощо.

³²) Литература партии «Народной Воли». Русская история. Библиотека, Вып. I, СПб, 1907, с. 213.

³³) Революционная Россия. Образы революционеров в русской художественной л-ре. Сост. и снабдил примечаниями Д. Благой. Моск. Акцион. Из-во, М-Л, 1926, с. 92.

³⁴) Революционное движение. Сбор. под ред. Б. Горина и Б. Козьмина. Изд. Политкаторжан, М. 1932, с. 168, а також Ю. Стеклов. Михаил Александрович Бакунин, его жизнь и деятельность, ГИЗ, М-Л., 1927, т. III, с. 418-419.

А тим часом справа заслугоує на розгляд. І об'єктивний дослідник, що не має найменшого замилювання в російській ментальності, має шанси краще зрозуміти генезу большевізму, ніж людина, якій російські традиції бодай й якійсь мірі промовляють до серця. Советські дослідники 20-х р.р., згадуючи про большевицькі парості доби нігілізму і народництва, немичуче ідеалізували їх. А тим часом правда заслугоує на те, щоб показатися між люди нагою.

Бакунін, батько бунтарської течії народників, ніколи не був марксистом, довгий час був у смертельній боротьбі з Марксом. Але до філософського матеріалізму він прийшов шляхом, аналогічним із Марксовим. Як і Маркс, він перейшов через гегеліанство, далі через ліве гегеліанство. Подібно Марксові і він Гегелеву діалектику ставить «з голови на ноги». Та остаточне усталення матеріалістичного світогляду, як сам визнає, здобув під впливом Маркса³⁵). У цьому «марксистському» елементі свого світогляду Бакунін проте був прообразом большевика. Його матеріалізм не вглиблюється у чисто філософську проблематику. Від філософії він стоїть ще далі, як Маркс. Зате його матеріалізм має войовничіший характер, аніж автора «Капіталу». Як пізніше Ленін, так і Бакунін матеріалістичну філософію спішить поставити на службу практичним завданням, завданням своєї революційної боротьби.

Російські послідовники Бакуніна ненавиділи другий стовп народництва — П. Лаврова, — між іншим, і за те, що він був ідеалістом за філософськими переконаннями³⁶). Ця ненависть у Ткачова знаходила такий же жовчний вираз, як пізніше ненависть Леніна до його філософських противників.

Ми вже згадували про «марксизм» Ткачова і про розбіжність тактики останнього з тактикою Маркса і Енгельса. Обидва ці діячі, і особливо Енгельс, не зводили все виключно до революції. Вони надавали значення, наприклад, економічній боротьбі робітників і цінували осяги, здобуті цим шляхом³⁷). Інакше підходив Ткачов. Йому належить вислів:

«так званий шлях мирних реформ, мирного прогресу — є одна з нездійснених утопій, які будь-коли вигадувало людство для заспокоєння свого сумління і прищипання своєї справи»³⁸).

Як відомо, для Леніна страйки мали вартість майже виключно, як показники революційного гартування робітників, підготовки їх до кривавого зудару. І тут він дуже близький до Ткачова, і ткачовська категоричність у засудженні мирного шляху — це немов вихоплене з вуст Леніна. Цікаво, що народ-

³⁵) Ю. Стеклов, III, с. 142-152.

³⁶) От 19 февраля... с. 120-121.

³⁷) В. Богучарский. Активн. народнич., с. 97-98.

³⁸) Ткачев. Избр. соч., т. I, с. 428-429.

ник Ткачов мав органічну зневагу до селянства. Він трактує його як масу, що живе вегетативним життям. Селяни — це крети, думка яких не йде далі тину їхніх городів³⁹⁾. Тут мимо волі згадується Ленінова зневага до «дрібної буржуазії», навіть його вирази про «ідіотизм» селянського життя. Ткачовець Обнорський разом з Халтуріним, що в другій половині 70-х років провадили «Північним Союзом Російських Робітників», насичували цю свою діяльність зневагою до інтелігенції та ідеалізацією робітництва⁴⁰⁾. Народник з природи своєї потребував перед чимось схилитися. Звичайно це було селянство, але в даному випадку його заступало робітництво. Цією стежкою пішов і Ленін, у якого стикаємося з фетишизуванням робітничої класи. У своїй роботі «Завдання російських соціал-демократів» він, наприклад, спеціально підмальовує контраст між робітництвом і всіма іншими «менше революційними» класами.

У світлі цих фактів уже в 70-х р.р. ми знаходимо немов би струмочки большевицького марксизму, який з появою Леніна чимраз більше перетворюється в річку.

Так було з марксизмом. Але й народництво само по собі, коли воно виявляло кризь себе сталі прикмети російського духу, з усіх сторін вливалось в марксизм-большевизм. Докажам цього, власне, і присвячуємо всю дальшу частину нашої розвідки.

³⁹⁾ Б. Козьмин, стаття «П. Н. Ткачев» у кн.: П. Н. Ткачев. Избр. соч.... т. I, с. 41.

⁴⁰⁾ Б. Глинский. Рев. период..., II, 179.

НАРОДНИЦЬКИЙ І БОЛЬШЕВИЦЬКИЙ АМОРАЛІЗМ

1. Позитивні властивості народництва і їх ідеалізація.

Російське народництво сьогодні оточене блискучою легендою. Воно оспіване в поезії, виідеалізоване Короленком, Тургенєвим, Степняком-Кравчинським, Гаріним-Михайловським і іншими російськими прозаїками. Воно стало предметом побожної пошани. Від цього не вільні в якійсь мірі і большевики.

Степняк-Кравчинський, що належав до найвідважніших народовольців, створив справжню апотеозу типові тодішнього революціонера:

«Серед юрби, що впала навколішки, він один держить високо свою голову, яка ніколи не поклонилася перед ворогом, хоч прошибло її стільки громів.

Він прегарний, грізний, непобідно чарівний, бо в ньому сполучилися оба найвищі типи людської величі: мученика і героя»⁴¹).

Ця патетика, навіть коли відмовитися дивитись на народництво російськими очима (які звичайно страждають на аберрацію зору, коли оглядають російське минуле), має значну дозу підставності. Бо об'єктивно треба сконстатувати, що радикальне народництво у всіх своїх розгалуженнях виявило майже безграничну мужність у боротьбі проти самодержавства, багато задушевної любові до народу, чимало альтруїзму у взаєминах. Але... саме після сконстатування цих позитивних властивостей конче треба відразу сказати й застережливе «але». І коли дальшу характеристику дає росіянин, це «але» здебільшого не несе з собою нічого прикрого для його національної гордості, однак в об'єктивному змалюванні «але» виростає у велике застереження, через яке в народництві розкривається багато непривабливого, просто відрозливого у російському характері, проте глибоко притаманного йому.

Російське народництво носило характер релігійного руху. Ідея соціального добровлаштування ставала ідеєю релігійної сили з безмежною вірою в неї. За цю ідею готові були йти на муки і сміливо йшли на смерть⁴²). Готовість вмерти за свою правду, готовість боротися до загину — це те, що у всіх народів у різні епохи викликало захват і пошану. Це те вартісне

⁴¹) С. Кравчинский (С. Степняк). Підземна Росія... с. 32.

⁴²) Там же, с. 19, 22.

загальнолюдське, що ніколи не загубить своєї притягальної сили. Та у народників це мало свою зворотню сторону. Вони своєю часовою ідеєю підміняли релігійну правду, на місце християнської релігії творили собі соціальне божище, йому поклонялися, а християнство плюгавили, вони ставали монахами і аскетами, але во ім'я земного раю соціальної справедливости, який вони бачили перед собою як неминучу дійсність, і то обов'язково дійсність уже завтрішнього дня. Во ім'я осягнення цього завтра вони були фанатиками, і для них не існувало нічого іншого цінного в людським житті, крім здійснення їхньої мрії-ідеї, все інше з погордою відкидалося, а не раз і цинічно розтоптувалось: освячені традиції, загальнолюдські вартости культури, цінність людської думки і людської особистости; поруч із скрайнім моралізаторством бачимо у них і повне заперечення вартости моральних засад. Вони у великій мірі служили не конкретному народові і не конкретному реально існуючому суспільству, а своїй мрії про народ, і заради цієї мрії часто не вагалися завдавати болючих шкод реальному існуючому народові, у відношенні до цього народу вони готові були стати і, де могли, ставали деспотами.

Їхня думка маніякально уперлася в одну точку, і поза тим вони не хотіли знати світу, вони прагнули жити у своїй народницькій пустині, і тому крайня конспірація, так потрібна для самоохорони, була для них і найбільшою духовою насолодою, давала відмежовання від життя. Амфітеатров назвав їх «святими отцями російської революції». І якщо їх можна записати у святці, то лише в російські. Вони були безжальні до себе. Ідеалом для них був герой роману Чернишевського «Что делать?» Рахметов, який лягав спати на гостряки цвяхів, кривавився, щоб звикнути до фізичних страждань. І це не була мода. Це було діло. Желябов сам видав себе в руки поліції з приводу вбивства Олександра II, бо знав, що без нього процес пройде блідо, а хотів публічному процесові надати притягальности в очах молоді⁴³).

Технік революції, виготовлювач вибухових мін і бомб, талановитий винахідник Грачевський, опинившись у Шліссельбурзькому казематі, заподіяв собі смерть⁴⁴) чисто по-російськи, як колись за часів Петра I розкольники: він підпалив себе і згорів. Та народники були безжальні не лише до себе, а так само і до народу. Стефанович і Дейч за допомогою зфальшованого царського маніфесту спровокували селянство Чигиринського повіту до бунту, бунт нічого не дав для їхніх цілей, призвів лише до сотень арештів, до екзекуцій. Але організатори бунту носилися і далі з пляном повторити заворушення в тих самих місцевостях⁴⁵).

⁴³) Б. Глинский. Рев. период . . . II, 479.

⁴⁴) В. Я. Богучарский. Из истории политической борьбы в 70-х и 80-х гг. XIX века. Книгоизд. «Русская Мысль», М., 1912., с. 63.

⁴⁵) Там же, с. 37.

Юнак Ткачов, майбутній якобінець-народник, сидячи вже в 17-літньому віці в Петропавлівській фортеці, мріяв, що добре б для оновлення Росії вирізати всіх, хто старший віком понад 25 років. Це не анекдота, це свідчення сестри Ткачова⁴⁶⁾.

3. Народництво, як явище, започатковане в 60-х р.р.

Ткачов, безперечно, був народником у марксизмі і марксистом у народництві. Він вірив, що Росія вступить через революцію в добу соціалізму, уникнувши розвитку капіталізму на російських просторах — типowo народницька ідея, центральна в його світогляді. Народництво не можна датувати лише 70-ми — 80-ми роками, як це роблять російські дослідники, заклопотані тим, щоб зберегти ідеалізований образ цього руху. Треба прилучити до нього з 60-х р.р. усе те, що природньо з ним зливається, і тоді картина буде об'єктивно правдивіша, тоді легко побачити, що темні сторони 70-х років не є випадковістю, є лише нормою, продовженням у дещо замаскованій формі світоглядového комплексу народників-шістдесятників. Народництво починається там, де виникає протиставлення пісаревщині з її скрайнім раціоналістичним аполітичним індивідуалізмом. Протиставлення пісаревщині і боротьбу проти неї бачимо уже в середині 60-х р.р. серед ішутінців. Це група Ішутіна з назвою «Організація» і при ній революційно найскрайніша із кольоритною назвою — «Пекло». Ішутінці мріяли про заснування фабрики на колективістично-соціалістичних засадах. Це те саме, чим почалося народництво і в 70-х р.р. Не можна відмовити в народництві і Нечаєву. Він все хотів робити во ім'я селянства, народницьке насвітлення селянської неволі він дав чи не перший. Гасло — «в народ!» — найраніше з'явилося серед нечаївців, і потреба революції мотивувалась тим, що народ її потребує і хоче⁴⁷⁾.

4. Нечаєв, як найскрайніший носій народницького аморалізму.

«Подвижничество», аскезу Перовської, Клеменса, Осінського, Желябова та інших сімдесятників можна ще за певного зусилля ідеалізувати. Але аскеза Нечаєва до ідеалізації абсолютно не надається і, розкривши образ цього монаха революції, можна тверезішими очима подивитися і на інших, пізніших представників народництва.

Нечаєв уклав «Правила революціонера». В них написано: «Революціонер — людина приречена: у нього немає ні інтересів, ні діл, ні почувань, ні прихильностей, ні власности, ні навіть імени — все в ньому поглинене єдиним і виключним інтересом, єдиною думкою, єдиною пристрасною: революцією... Революціонер зневажає всяке доктринерство і відмовляється від світської науки, лишаючи її майбутнім поколінням. Він знає одну науку — руйнування. Для цього він вивчає механіку, фізику, хемію, можливо, медицину. Для цього

⁴⁶⁾ П. Н. Ткачев. Избр. соч., I, с. 13-14.

⁴⁷⁾ Рев. движение . . . с. 175.

він вивчає день і ніч живу науку: людей, характери, становища і всі умовини теперішнього суспільного устрою в усіх можливих верствах. Мета ж одна: нещадне руйнування цього поганого устрою»⁴⁸⁾.

І це було не лише сказано. У житті Нечаєв був «изувером», соціальним садистом, а у відношенні до себе не просто монахом, а російським хлостовцем, що знищує свою плоть. Коли Нечаєва ув'язнено в Олексіївському рavelіні, йому спочатку дозволено було там читати і писати. Цим він широко скористався і протягом 3-х років багато написав. За наказом царя, все написане знищено, але перед тим складено опис знищеного. Жандармський офіцер, укладовець опису, вчитавшись у твори Нечаєва, дає вдумливу характеристику психологічного обличчя в'язня, надзвичайного самоука, образ якого в перших роках жовтневої революції із вражаючою подібністю повториться в тисячах советських комісарів, у фанатиках-комунарах, недоучках, повних шаленої енергії, насичених ненавистю до всього, що відмінне від них своїм психологічним типом. У реляції з приводу творів Нечаєва говориться про незвичайність цієї людини. Великим вкладом зусиль здобув він уривки знань і те, що знає, уміє добре використати. В боротьбі за самоокреслення своєї індивідуальності він загартувався і променює як ідеал для тих, що йдуть його дорогою. Його свідомість палахкотить мрією, і в цьому паланні губиться границя між дійсністю і фантазією.

До своїх уривків знань він не може ставитися критично, він не знає почуття міри, ігнорує все те, що не вкладається в теорії, породжені його бажанням. Найнещаднішою ненавистю перейнята вся його істота до тих, що відмінні від нього. «Навіть служіння тим же цілям, які спобіг автор, не рятує таких осіб: воно плямується підозрою в його щирості, де не можна — називається тупоумним, дилетанським, і проти цих союзників проповідується підозра і зневага. Самий лише автор і люди його гуртка, однакового з ним походження і способу мислення, визнаються за слуг народу і за тих, що користаються з народного співчуття і довір'я. Вся решта, що висувається з народу, насвітлюється, як вороги народу, і доба плідного розвитку, мирного і багатогранного, почнеться лиш з її знищенням»⁴⁹⁾. Можна лише диву датися, яким окресленим прототипом раннього большевика виступає у цій проникливій характеристиці Нечаєв. Завдяки пізнішим, уже «советським Нечаєвим» розвинулося таке типове психо-соціальне явище першого десятиліття сов. влади, як зневага до «гнилої інтелігенції», партійні чистки, перейняті шуканням «ворогів народу» і масові розстріли в підземеллях усіх тих, в кому фанатична прис-

⁴⁸⁾ Вера Засулич. Воспоминания. Изд. Всесоюзн. Об-ва Политкаторжан и Ссылно — поселенцов, М, 1931, с. 43.

⁴⁹⁾ П. Щеголев. «Нечаев в Алексеевском рavelине», ж. «Красный Архив», 1923, с. 261.

трасть советських нечаєвих вбачала психологічно-відмінний, а значить, «ворожий» тип.

Співучасниця революційно-змовницьких плянів Нечаєва, Александрова, яка в тюрмі розкалася, так малює портрет свого недавнього провідника:

«Він сміливий і дотепний, але не завжди обережний, сміливий же до зухвалости. Деспот дуже однобічний. Хитрий і підозріливий, але не глибокий. Несхильної волі... Діяльний до виснаження. Загальнолюдських мирних прагнень або слабостей ніяких не виявляє, крім сліпої самовпевнености. Так розуміння людей, як і всього оточення у нього однобічне. Так, наприклад, він певний, що більшість людей, коли їх ставити у безвихідне становище, то у них, не зважаючи на їх організацію і виховання, неодмінно виробиться відвага наслідком крайньої в тому потреби. Цей погляд він переносить і в теми свої про виховання дітей, навіть найменших... Справою свого товариства, мабуть, він весь поглинений; інших інтересів для нього не існує. Хоч як я стежила за ним, але мені не вдалося схопити його на думках про речі, що не стосуються так чи інакше до його справи. Справи ж товариства переймають його понад фізичні сили; він, якщо і п'є, уривками; спить мало не на ходу; засинаючи у фотелі, перебуваючи не один, всупереч, звичайно, своїй волі, креслить рукою нібито на парті, вимовляючи якісь незв'язані слова, але все таки зі світу своєї діяльності. Немає пренайменшого випадку, який би він занедбав, якщо в тому припускає щось корисне. Ні часу, ні сил не жаліє, але вже не пропустить випадку, хоч би все обмежувалося самою спробою»⁵⁰).

Портрет знов таки досить точний. Вольовість Нечаєва, немов вилучала проміння від себе і скорювала оточення. Це був якийсь казковий чарівник-гіпнотизер, який знав таємниці соціального впливу, секрет пози, яка вражає свідомість. Він переодягався у жіноче убрання, коли цього вимагало виконання якоїсь революційної афери. Сидячи у Петропавлівській фортеці, він потрапив загітувати своїх тюремників-солдатів, що пройнялися обожнюванням його. Через цих ключарів своєї темниці він тримав зв'язок із народовольцями і давав їм свої сугестії про способи ведення революційної боротьби. Народовольці були під чаром його особистости, а найбільше Желябов, який готував плян нападу на фортецю для його визволення. Та коштом цього треба було відмовитися від атентату на Олександра II, бо сил було мало, і тому Нечаєв не дав своєї

⁵⁰) Нечаєв и нечаевцы. Сб. материалов, подготовил к печати Б. Козьмин. Централхив. Политпроцессы 60-80 г.г. под ред. В. В. Макасова и В. И. Невского, Гос. Соц.-Экон. Из-во, М.-Л., 1931, с. 140.

згоди на плян визволення і незабаром помер в ув'язненні від туберкульозу⁵¹).

Вчення Нечаєва бузувірське, і воно найбільш виразно виринає ті властивості, які можна помітити і в багатьох інших народників. Повне ігнорування засад людської моралі, етики, елементарних засад людського співжиття у Нечаєва надто наочні.

В його суворо законспірованій організації знайшовся скептик Іванов, у якого зродилось критичне ставлення до нечаєвської суцільної містифікації про могутність того підпілля, що ним керував деспот-фанатик. В розумінні Нечаєва зрадою був уже найменший сумнів у тих речах, які дійсно таки були наскрізь брехливими. І цього вистачило, щоб Нечаєв вирішив заповідати смерть Іванову. Він спроваджує свою жертву в темну печеру, там з допомогою своїх прибічників душить людину. Непризвичаєні помічники випускають з рук Іванова. Він тікає. Але втекти не вдалося. Вірні опричники хапають утікача, з повним самоопанованням Нечаєв задушує свого товариша, після чого процесія злочинців несе тіло задушеного із прив'язаним камінням до озера і вкидає його туди⁵²). Підручні Нечаєва, — Ніколаєв, Успенський — діють зі справедливістю механізму, безвольньо і бездумно. Звичайний селянський хлопець Ніколаєв після цього з песячою слухняністю, вірою в свого провідника готовий далі на все, і ні один нерв не тремтить у нього від доконаного... Серед убивців також Призов, високоосвічена і талановита людина, моралізатор народницького типу, що скрізь бачить підлість і не помічає її лише в собі.

Факт убивства Іванова не пройшов для пізніших народників безслідно. Багато хто з них перемагав своє захоплення Нечаєвим і відмежувався від нього. Але було і навпаки. Дебагорій-Мокрієвич у своїх спогадах каже: «В питанні про убивство Іванова після роздумувань... ми визнали справедливим принцип — „ціль виправдує засоби“... ми визнали справедливою думку, що для здійснення доброї цілі можна братися всяких засобів... Ось той важливий крок, що його зробили ми під впливом нечаївської справи»⁵³).

І це не було лише поглядом гуртка Дебагорія-Мокрієвича. Л. Тихомиров уважає, що принцип — «ціль виправдує засоби» — був «улюбленим принципом того часу»⁵⁴).

Самого Тихомирова прийнято до «Землі і Волі» на основі визнання цього принципу⁵⁵).

І це не лишалось тільки теорією.

⁵¹) Глинский, I, 451.

⁵²) Найдокладніше про це у Глинського, I, див. також у Засуліч, «Воспом.».

⁵³) Вл. Дебагорій-Мокрієвич. «Воспоминания», с. 65, цитую за А. Гамбаровим, «В спорах о Нечаеве», М — Л, 1926, с. 27.

⁵⁴) Воспоминания Л. Тихомирова, ГИЗ, М — Л, 1927, с. 131.

⁵⁵) Там же, с. 123.

5. Разючі
прикладі
аморалізму
народників.

В другій половині 70-х р.р. з в'язниці випущено гімназиста Гориновича. По виході на волю він став шукати підпільників Мокрієвича і Стефановича, мотивуючи це своїм бажанням включитися у дію підпілля. Були припущення і підозріння щодо його провокаційних намірів. Але ніяких певних даних не було. Тоді вирішили скарати його на смерть. Виконавцями стали вправлені революціонери: Малинка і Дейч. Вони завабили Гориновича в Одесу і при зустрічі завдали йому кілька ран. Думаючи, що він мертвий, облили йому обличчя сірчанім квасом. Але Горинович залишився живий, лише зовсім без носа і без очей... З цього приводу серед народників було схвильовання і обурення. Але з цього ж приводу Ткачов у закордонному «Набаті» написав цілу статтю: «Надягайте частіше такі машкари шпигунам»⁵⁶).

Проти урядових діячів народовольці діяли бомбою, пістолем, кинджалом. Уряд відповідав шибеницями. Народовольців, очевидно, не задовольняла дієвість їхніх форм терору. У брошурі «Смерть за смерть» Степняк-Кравчинський писав до уряду:

«Ви злякались від наших перших ударів, наважились удатися до воєнного суду, щоб застрашити нас перспективою кривавих скарань. Горе, горе вам, якщо ви наважитесь іти до кінця цим шляхом. Нас Ви не налякаете — це знаєте ви самі. Ви нас зробите тільки ще нещаднішими до вас. І знайте, що у нас є засоби ще жахливіші від тих, яких сили ви вже зазнали. Але ми не вживали їх досі тому, що вони надто жахливі. Бережіться ж доводити нас до крайности і пам'ятайте, що ми ніколи не грозимо даремно»⁵⁷).

Які жахливіші від убивства кари мав на увазі Кравчинський? Чи не з категорії традиційно російських тортур? Дійсність на це відповіді не дала.

6. Народницький аморалізм як зав'язок бальшевицького.

Певний своєї катівської правоти Нечаєв; м'який, мов віск, перед провідником і твердий, мов криця, перед жертвою Ніколаєв; судді, рівночасно, прокурори, що не розглянувши справи, приступають до смертного присуду — Малинка і Дейч, гістєричне виправдання жорстокости у Ткачова, що аж піниться у прокляттях на адресу — невідомо, чи винного. Які обличчя і які профілі! Як нагадують вони атмосферу ГПУ-НКВД! Типів цього ґатунку ще не було густо в народницькому середовищі, але вони вже існували, вони вже готували ту задушливу атмосферу, яка так владно запанувала з моментом «пролетарської революції» і триває й досі, загрозливо поширивши свої засяги далеко за межі не тільки етнографічної Росії, але й поза одною шостою земної кулі, поза СССР!

⁵⁶) Акт. народн. . . . с. 251-252.

⁵⁷) В. Богучарский. Из истории полит. борьбы, с. 22.

Група ішутінців, т. зв. «Організація», доручила Вікторові Федосєєву убити свого батька, щоб можна було його капітал використати для цілей революції. Група «Пекла» плянувала убити купця Серебрякова, щоб скористатися його грішми для «народної справи». Це були тільки пляни. Вони були можливі тому, що і в «Організації», і в «Пеклі» засадою було: до мети можна йти і шляхами найбільших злочинів⁵⁸⁾). Вони своїх плянів не здійснили, бо були ще жовтодзьобами. Але вони дали Росії ідею повного аморалізму. А вже аж большевики той аморалізм здійснили на повну скалю. Павлик Морозов, хлопчик-піонер, доніс на свого батька сторожам державної безпеки СРСР, допоміг викрити «контрреволюціонера». Павлик став носієм російських традицій «Організації» і «Пекла». По цьому його дуже хвалили советські газети і в Москві йому поставлено пам'ятник.

В «Правилах революціонера» Нечаєв писав про свій ідеал підпільника:

«Він зневажає мораль: моральне для нього все, що сприяє торжеству революції; неморальне все, що перешкоджає їй»⁵⁹⁾).

Пізніше це повторив Ленін. Ленінів підхід до засад моралі дуже образно представив Стурґа на XII з'їзді РКП(б). Коли Леніна запитали: «Що таке комуністична мораль?» — то він відповів: «Убивати, знищувати, каменя на камені не лишати, коли це на користь революції; але в другому випадку гладьте по голові, називайте Олександром Македонським, якщо це в користь революції»⁶⁰⁾).

Як бачимо, це лише соковите розгорнення тези Нечаєва. Ця теза в советських умовах дбайливо і широко впроваджувалася у високошкільних і інших викладах, вона стала імперативною в стилі життя «твердокам'яних большевиків», вона розкладала молодь і суспільство моральним нігілізмом.

Знов таки у «Правилах революціонера» Нечаєв підніс твердження:

«У товариства революціонерів іншої цілі немає, крім найповнішого визволення і щастя народу, тобто чорноробочого люду. Але, переконане в тому, що це визволення і осягнення цього щастя можливе тільки шляхом всенищівної народньої революції, товариство всіма силами і засобами сприятиме розвитку тих бід і тих нещасть, які мають вивести, нарешті, народ з терпіння і пірвати його до одностайного повстання»⁶¹⁾).

⁵⁸⁾ Глинский, т. I, с. 312-313.

⁵⁹⁾ Засулич, с. 44.

⁶⁰⁾ Засулич, с. 45.

⁶¹⁾ РКП(б). Двенадцатый съезд российской коммунистической партии (большевиков). Стенографический отчет 17-25 апр. 1923 г., М., 1923, стор. 462-463.

Цієї глибоко антилюдяної тези Ленін, здається, ніколи не повторив у такій одвертій формі. Але він її поділяв; що гірше для робітника, то краще для справи революції — цю думку у писаннях Леніна можна знайти майже не замасковану.

7. Нечаєвський підхід до людини у большевиків.

Нечаєв вважав, що «готувати, переконувати людей — цілком марна річ, даремна втрата часу. Їх треба втягати в організацію такими, які є, і брати з них те, що можна»⁶²).

Саме так діяли большевики у грандіозних масштабах під час останньої війни. Коли на вістрі меча стояло питання — бути чи не бути ССРСР, — комуністична партія прикладала всіх зусиль, щоб зв'язати з собою долю якнайбільшої кількості людей. В партію приймано масово тих, що не мали ані комуністичних переконань, ані бажання до неї належати. Але включення у члени партії ставило їх у таку життєву ситуацію, з якої годі було вибитись на інший шлях: гітлерівці комуністів переслідували, а то й просто вішали й розстрілювали. Створювалася ситуація, аналогічна тій, про яку мріяв колись Нечаєв, намічаючи провокації у відношенні до студентства:

«якщо ви хочете, щоб із нашого студентства вироблялися справжні революціонери, намагайтеся вести справу так, щоб уряд можливо більше садовив їх у тюрму, витрискав назавжди із школи, вислав би на заслання, вибивав їх із звичайної колії... Тільки тоді вони загартуються у своїй ненависті до підлого уряду, до суспільства байдуже задивленого на всі його брутальності і всю його безчесність, до всіх тих, що разом з урядом і народними гнобителями. Тільки тоді наше студентство даватиме справжніх революціонерів»⁶³).

Нечаєв був тої думки, що людей треба ставити у безвихідні ситуації, і тоді вони стають хоробрими. Саме на цьому стояло і советське військове командування в останній війні: сотні тисяч людей, нібито обтяжених коляборацією з німцями, висилано майже без зброї на передову лінію для виконання найкарколомніших завдань.

Там, на передовій лінії вогню, устелюючи своїми тілами мінні поля, не маючи змоги кроку ступити назад, де їх очікував обстріл з'єднань СМЕРШ-у, вони ставали «хоробрими» і йшли вперед назустріч майже неминучій смерті. Нечаєвський підхід до людини знаходив тут свою повну реалізацію.

8. Нечасство — невід'ємний елемент народництва — зразок наслідування для большевиків.

Хтось може сказати, що Нечаєв не був типовою постаттю для народництва, а самі большевики не виявляють інтересу до постаті Нечаєва. Справді, народникам з їхньою ідеологією служіння народові, з поривом до жертви заради народу ніяково було признаватися до духової спорідненості з Нечаєвим, вони часто і зрікалися його, але саме оце постійне зре-

⁶²) Засулич, с. 34.

⁶³) Рев. Движ. 60-х гг., с. 180-181.

чування і є доказом того, що психіка народника ніяк не могла дати собі ради з комплексом нечаєвщини, це було понад її сили. І є довгий ряд фактів, які засвідчують, що Нечаєв був магнетом, який притягав до себе народників. На процесі нечаєвців народницька молодь, перед якою розкрилися всі вчинки його середовища, виявляла видимі ознаки прихильності до підсудних, а що Нечаєв не був впійманий, то висловами симпатії вона наділяла найвиразнішу постать серед підсудних, Ткачова⁶⁴). Нечаєв і після свого провалу мав послідовників, які безоглядно боронили його репутацію. Такою, наприклад, була Успенська⁶⁵). Народоволець Прибыльов згадує ім'я Нечаєва, як того, хто служив для народницької молоді привабливим прикладом революціонера⁶⁶). Зі спогадів Шевцова знаємо, що видатний народник Натансон мав до Нечаєва почуття «найглибшої вдячності» за революційно-виховний вплив. Одного з лідерів народовольства, Тихомирова, його товариші обвинувачували в нечаєвському аморалізмі, і обвинувачення було підставне⁶⁷). Желябов, що захопився Нечаєвим, перейняв від нього позу; як і Нечаєв, був він прихильником містифікацій і вважав їх важливим чинником для революційного успіху⁶⁸). «Хто, власне, довів, що „нечаївщина” так ізольована в нашому революційному минулому?» — здивовано запитував Е. Колосов на сторінках «Былого»⁶⁹). І справді, народництво ніяк не дасться відмежувати від нечаївщини. Вона була лише скрайнім виразом народництва і, як темне прокляття російської душі, стала в осередкові підсвідомого комплексу большевізму. Оця підсвідома каламуть російщини і притягала до Нечаєва увагу советських теоретиків, істориків, популяризаторів. В перших роках советської влади про нього говорено, як про генія революції, першого большевика. Його революційні методи намагались реабілітувати, а бридливість частини народників до нечаївщини пояснювали їхньою «буржуазністю». Таких поглядів дотримувалися історики М. Покровський, М. Коваленський. Дуже яскравим обґрунтовувачем цієї позиції був А. Гамбаров. Він вважав, що в основі політичної програми Нечаєва було намічено ту суть, якої завершення дав большевізм. Гамбаров твердив, що під параграфами нечаївського «Катехизиса» може підписатися кожний большевик. «Як далекого попередника російського большевізму, історія його не тільки реабілітує, але вона давно вже його реабілітувала» — твердив Гамбаров⁷⁰).

⁶⁴) Нечаев и нечаевцы, с. 161.

⁶⁵) Див. статтю Дейча у кн.: «Группа «Освобождения Труда» Сб. N 2, М. 1924.

⁶⁶) А. Прибылев. Записки народовольца. Изд. Политкаторжан.

⁶⁷) Глинский, II, с. 392-393.

⁶⁸) Глинский, II, с. 479.

⁶⁹) Е. Колосов. «За чтением Туна». «Былое», 1917, № 5-6, с. 358.

⁷⁰) А. Гамбаров. В спорах о Нечаеве, М. — Л., 1926, с. 146.

Однак вияснилося, що нечаївщині можна лише стиха поклонятися чи несвідомо виражати її дух: для ідеалізації вона не надається, і блискучої корони революційних чеснот з неї зробити не можна. І ім'я Нечаєва раптом зникло зі сторінок советських видань. У нинішній Великій Советській Енциклопедії про нього лише глухо згадано, а попередньої советської літератури про нього зовсім не наведено.

НАРОДНИЦЬКИЙ НІГІЛІЗМ І БОЛЬШЕВІЗМ

1. Нігілізм і народництво.

В попередніх розділах ми вже доторкнулися російського нігілізму, оскільки ми говорили про аморалізм російських революціонерів. Але на нігілістичних виявах народницької і большевицької свідомости варто спинитися докладніше.

Нігілізм був породженням 60-х р.р., витвором радикальних різночинців типу Пісарєва. В основі його лежала послідовна раціоналістичність. У нігіліста-шістдесятника для почуттів місця не лишалося, вони могли бути лише предметом дошкульних кпин.

У 70-х роках картина істотно змінилася. Раціоналізм різко поступився почуттям, настроям, пориваючим емоціям. Самобичування «критичної особистости», каяття дворянина за свої гріхи перед народом і бажання жертвою викупити свою вину перед селянином домінували.

Але багато властивостей нігілізму залишилися притаманні й народництву.

«Між іншим, — каже Ковалик, — нігілізм сприяв скороченню потреб інтелігента і полегшив творення комун для спільного життя»⁷¹).

На початку 70-х р.р. у Петербурзі існувала Вульфова комуна, створена народницьким гуртом чайківців. До неї належала сметанка тодішньої народницької інтелігенції.

«В період нігілістичного заперечення усяких пересудів комуна вирішила з'їсти собаку, що їй належав, і це, — за розповіддю колишнього члена комуни, потім емігранта Александрова, — щасливо й виконала»⁷²).

Пікантна гумористика цього випадку немов символізує собою кричуще стремління російських нігілістів ламати все устоєне і загальноприйнятне.

2. Ідея руїни в нігілістичному народництві.

Нігіліст мусить бути заперечником і руїнником. Таким він і був постійно. Ідею руїни прикріпив до народництва уже Нечаєв. Він казав:

«Розвитку немає, — книжки не розвивають, а завивають нас, про свободу і про суспільне життя не маємо ані найменшої уяви, схожої на істину, може мають ону селяни, люди, які зроду не брали до рук книгу.

⁷¹) С. Ковалик. Рев. Движ... с. 46.

⁷²) Там же, с. 48.

не користалися з жадного привілею, що ними наше суспільне життя наділяє одних на шкоду іншим... наше завдання через це «полягає у зруйнуванні всього», «в негативній діяльності»⁷³).

Проповідь руїництва особливо послідовно і уперто провадив Бакунін, дуже популярний ідеолог народників першої половини 70-х р.р. Руїницьку пристрасть він вважав творчою пристрастю, спасенною, бо саме на ґрунті повної руїни можуть зродитися нові світи.

Це фразеологія, яка яскраво відбилася на колишньому советському державному гімні «Інтернаціонал».

3. Візія «світової пожежі» у Бакуніна, Блока, большевиків.

Бакунін сказав, що треба запалити світову пожежу. О. Блок, у чадові захоплення від жовтневої революції, кинув екзальтовані рядки:

«Мы на горе всем буржуям
Мировой пожар раздуем.
Мировой пожар в крови —
Господи, благослови!»⁷⁴).

Світова пожежа у большевиків, дійсно, в крові, вона їм заповідана від поколінь, і тому спинити їх може теж лише залізо і кров.

4. Большевицьке гасло «спаленої землі» і російський історичний нігілізм.

В другій світовій війні большевики пішли на тотальне знищення власними руками країни, яку вони вважали своєю батьківщиною, здійснювали гасло «спаленої землі». На це не наважилися навіть націонал-соціалісти у відношенні до Німеччини. Теза «спаленої землі» стала здійсненою тому, що за спиною у большевиків стояв досвід російського нігілізму, який від Олександра I і Кутузова через Бакуніна приходив у свідомість большевика як давній і владний господар.

5. Нечаєвсько-ткачовський нігілізм і Ленін у ставленні до інтимних почуттів.

Скрайне нечаєвсько-ткачовське народництво поширювало нігілізм на сферу міжлюдських взаємин. Нечаєв казав:

«Другом і любою людиною для революціонера може бути лише людина, що виявила себе на ділі таким же революціонером, як і він. Міра дружби, любови, відданости визначається корисністю цієї людини»⁷⁵).

Повторюємо, це була позиція крайньо-лівого крила народництва. Багато народників у сфері інтимних почувань жили повним і багатим життям, однак над ними завжди тяжіла небезпека нігілістичної крайности. Серед них були люди, що нещадно глушили своє особисте, глушили і тоді, коли в цьому не було особливої об'єктивної потреби, з корнем рвали родинні зв'язки, щоб не бути в стосунках із тими, які їхніх переконань

⁷³) Нечаєв и нечаевцы, с. 57.

⁷⁴) А. Блок. Поема «Двенадцать».

⁷⁵) Засулич, с. 44.

не поділяють. Відмежовувалися від близьких і носили незагоєну рану не з потреби, а з-за «принципу». В цьому був потяг до високостей, до святости.

На большевізмі залишило слід не це чуттєве аскетство в особистому житті, а лівий аскетизм, який дружбу і любов виміряє, зважує і припасовує. Це йшло ще від реалізму Пісарєва, з яким у большевиків також багато ниток зв'язку.

Як бачимо зі спогадів Валентинова, Ленін саме й був в основному людиною пісарєвсько-нечаєвсько-ткачовського кшталту. Ні з ким близько, інтимно не сходився, допускав до себе лише тих людей, в яких міг бачити користь⁷⁶).

Ліві народники знущалися з почуття кохання. Як і попередники — пісарєвці, вони готові були зводити його до голої фізіології. У статті «Люди майбутнього і герої міщанства» Ткачов писав: «потреба жіночої любови для повноти життєвого щастя і гармонії виявляється справжнісінькою нісенітницею, вигаданою середньовічними зідхайлами за дівою неземною»⁷⁷).

Дух цього підходу відродився в советській дійсності воєнного комунізму і початку 20-х років. Згідно з цими поняттями, жінка може бути лише ідейним товаришем чоловікові. Кохання ж до цього не має ніякого відношення. Кохання — це вираз фізіологічного інстинкту, у градації духових вартостей для нього взагалі немає місця. Розуміється, не всі й комунари початку 20-х р.р. дивилися так на справу. Але такою була тенденція часу. І в такому підсонні народжувалися романи типу «Місяць з правого боку», де проповідь вільного кохання переростала в офіційно дозволену парнографію. Роки військового комунізму відродили нігілістичне заперечення жіночости у жінки. Жінка взулася в чоботи, завела коротку стрижку, натягнула на себе шкірянку і картуз. Це з часом минулося, але дух цього під советами лишився. Советську жінку радикально відучено від елегантності, а важкі умови роблять з неї нещасну істоту, переобтяжену обов'язками, з печаттю похмурости і суму на чолі.

Нігілісти-шістдесятники виробили своєрідний полемічний стиль писання, сповнений жовчі, наклепів, пересмикування фактів, ідкої іронії. Це в повній силі зберегли і розвивали також народники. У парі з цим неминучо йшло спрощення думки, полювання за зовнішнім ефектом. Всі ці властивості полемічного стилю просвітителів і народників зберіг Ленін у таких різких формах, що часто через це його статті трудно читати.

Ленінову манеру публіцистичного письма перебрала вся советська журналістика, а за нею у великій мірі і советська

⁷⁶ Н. Валентинов. Встречи с Лениным. Изд. им. Чехова, Нью-Йорк, 1953.

⁷⁷ Ткачев. Избр. соч., I, с. 183.

наука, і це тепер є непохитною прикметою совєтської інтелектуальної бюрократії.

8. Від наївності моралізаторства до його потворности. Російський народник, якщо виключити ліве крило, моралізує, і моральний критерій, якими б важкими не були його вимоги, зумовлював діяльність народника. В цьому є своєрідна краса.

Але коли нею захоплюються, то здебільшого не помічають, що моралізм вів також і до потворности, і то такої, в якій ортодоксальний народник подавав руку народникові-якобінцеві і зливався з ним.

На сходинах народницької молоді серйозно обговорювано питання, чи має право інтелігент їсти м'ясо, коли селянин через матеріяльні обставини позбавлений такої можливості⁷⁸⁾. На це можна дивитися як на зворушливо наївне моралізаторство. Але дискусії на цьому не спинялися, на всю широчінь ставилося питання, чи має право інтелігент здобувати культуру, знання. І дуже велика частина народників відповідала повним запереченням цього права для інтелігенції.

9. Моралізаторський аскетизм — шлях до заперечення культури. Нігілістичний аскетизм штовхав народника не лише на матеріяльне самообмеження, не тільки на самообмеження в особистому щасті, але і на проголошення культури забороненим плодом.

Цей варварський підхід теж розумівся як вираз душевної чесноти. В цьому виявляється відвічна російська властивість і нелюбов до глибшого мислення, до розвитку ідеї, як результату інтелектуального зусилля. У Росії думка, ідею, істину підміняли правдою — справедливістю, думка ішла шляхом моралізування, бунтувалася проти процесу чистого мислення.

У народників це особливо загострилося, доходило і до того, що в мужикові вбачали вмістилище найбільшої життєвої мудрості і не його намірялися вчити, а у нього вчитися. Звідси дуже широкий і голосний похід проти науки і культури серед народників.

10. Бакунінщина, нечаєвщина, голстовщина в запереченні вартости культури. Бакунін закликав зі знищенням старого суспільства зруйнувати також його університети і наукові заклади⁷⁹⁾. Він твердив, що наука, підтримувана урядом, є підтасованою, а тому є для народу згубною отрутою, відтягненням його від єдиної корисної справи, від бунту⁸⁰⁾. У відозві до молоді він писав:

«Не клопочіться про науку, во ім'я якої хотіли б вас зв'язати і збезсилити. Ця наука повинна згинути разом зі світом, якого вона є виразником. Наука ж нова і жива, безумовно, народиться потім, після народньої перемоги, із визволеного життя народу»⁸¹⁾.

⁷⁸⁾ Ковалик, с. 109.

⁷⁹⁾ Ю. Стеклов, III, с. 157.

⁸⁰⁾ Там же, с. 162.

⁸¹⁾ Глинский, I, с. 391.

Бакунінець Каблиць порівнював процес здобування знання із накопичуванням капіталу⁸²). Це здавалось найбільшим злом, яке собі могли уявити народники. А Нечаєв ніби розвивав цю думку далі:

«ходити до школи — нісенітниця, бо всі розвинені люди і саме осягнення ними розвинености є визиск, бо розвинені неминуче визискують нерозвинених»⁸³).

Проте Нечаєв в угрунтуванні своєї ненависти до культури не мав сталих аргументів, він був у такому шалі пристрасти, що висував аргументи суперечні тим, якими послуговувався в іншому випадку, як от, наприклад:

«Всяка чесна людина повинна кинути вчення і йти в народ, щоб бути йому корисним; розвитку для цього не потрібно, потрібне лише бажання допомогти народові, бо є люди розвиненіші, які вже будуть керувати діями менше розвинених . . . »⁸⁴).

Нечаєв, як і Бакунін, був переконаний, що думка може бути цінна постільки, поскільки служить справі «радикального і повсюдного руйнування»⁸⁵).

Нечаєв був примітив. Лев Толстой був геніяльною людиною, яка стояла на вершинах витонченої культури. Але народницький підхід еднав їх обох у запереченні вартости цивілізації, науки, мистецтва для народу.

Толстой твердив, що у народу «перед Венерою Мілоською з'явиться лише законна відраза, як перед голизою і нахабністю розпусти», що «квартет Бетговена уявиться неприємним шумом, а найкращий твір Пушкіна — набором слів». Толстой твердив, що культурні верхи здобули свою рафінованість коштом народнього поту й крові, це велике моральне обтяження, за яке перед народом треба розплатитися, і єдиним рятунком перед засудом власного сумління є — опроститися⁸⁶).

Толстой не був народником, але своїм моралізаторством і скрайностями його він тісно прилучався до нього. В народництві були люди дуже близькі до толстовства як вчення, і народництво дало передтеч Толстого в постатях Чайковського, Малікова.

Наскільки широкий, масовий і пристрасний був цей похід проти культури, свідчать спогади В. Фігнер про переживання цюрихських студенток-народниць, які на початку 70-х р.р. працювали в самоосвітньому «ферайні».

«Ми вправлялись, запевняю, сумлінно: читали реферати про самовбивство, про Степанка Разіна, про Кабе

⁸²) Ковалик, с. 56.

⁸³) Глинский, I, с. 392.

⁸⁴) Там же, с. 403.

⁸⁵) Там же, с. 412.

⁸⁶) Андреевич. Опыт философии русской литературы. Изд. II, СПб, 1909, с. 248.

і Сен-Сімона, сперечалися до хрипоти про теорію ренти Рікардо, про закон народонаселення Мальтуса і розв'язали ферайн, лише дійшовши до питання про те, чи конечно за соціального переустрою зруйнувати цивілізацію, чи можна поставитись до неї поблажливо і зберегти її для обновленої людськості. Це питання так глибоко заторкнуло пристрасті, що ми немов блекоти об'їлися: деякі пролили навіть кров, — не жахайтесь, — із носа від хвилювання, а не від удару з чийогось боку; сперечалися-сперечалися, ніяк не могли перерепетувати одні других; поділились на партії, проголосили, що примирення не можливе, про логіку й забули, але, мабуть, ніхто не сумнівався, що вона на його боці, — і після цього вже не збиралися разом»⁸⁷).

Боротьба скрізь ішла між лавровцями, прихильниками науки, і бакуністами, заперечниками її. Перемога, здебільшого, лишалась на боці бакуністів, як свідчить Ковалик: російська душа прагне постійно до скрайностей, такою ефектною скрайністю було і заперечення культури. Пізніше це минулося, але не минулися сумні наслідки цього, вони лишилися нашаруванням на російській психіці, власне поглибленням того, що йшло ще з глибокої сивої давнини:

11. Джерело культурного нігілізму в традиціях Московії.

«Аще кто ти речет, вем ли всю философию? И ты ему рцы: еллинских борзостей не текох, ни с мудрыми философами не бывах — учуся книгам благодатного закона, аще бо мощно моя грешная душа очистити от грех»⁸⁸).

12. Звуження свідомости у народників і у Леніна.

Теорія народників не могла не впливати на їхню практику! Багато з них йшло в народ і мужичилося, намагаючися зняти з себе одяг культури. Найздібніші і найрозвиненіші, як Желябов, скаржилися, що немає хвилини, щоб узяти книжку в руки. Але дуже скоро це нікольство перетворювало людей.

Народовольців п'янила їхня діяльність, їхня свідомість звужувалася на конкретних речах, і вони губили здатність думати й говорити про щось інше. У спогадах Оловеннікової є цікава деталь: незадовго перед успішним атентатом народовольців на Олександра II вона приїхала до Петербургу і побачила свого товариша Ісаєва. Раніш це була людина розумна, і на неї покладали великі надії. Але тепер його постать вразила.

«Тепер виявилось, що він ні про що не може говорити, крім динаміту. Від його схильности теоретизувати не лишилося і сліду»⁸⁹).

⁸⁷) В. Богучарский. Акт. нар., с. 108.

⁸⁸) Др. Іларіон Огієнко, архиеп. Холмськ. і Підляськ., Українська Церква. Прага, 1942, т. II, с. 150.

⁸⁹) В. Богучарский. Из истории..., с. 185.

Ця сама обмеженість, виключна односторонність властива була, як каже Тихоміров у своїх спогадах, також і народнику Аносову. Аносов не відтягався від своєї ідеї нічим «стороннім», питань для нього не існувало, творчих шукань він не знав і був немов би революційним автоматом⁹⁰).

Про найактивніших діячок народовольчого табору Ольгу Натансон і Софію Перовську Тихоміров згадує: «Розуму небагато, але сповненість переконанням уцерьт. А вже як щось забреде у голову — так і кийком його не вибити. При тому величезна доза консерватизму: «на чому поставлена — на тому і стоїть». Розуму творчого небагато або навіть і зовсім немає, але дуже багато розуму практичного, життєвого, що його так потрібно в усякій організації. Такі, імовірно, різні хлистовські «богородиці»⁹¹).

Тут слід шукати генези пізнішої советської партійної бюрократії. Советські бюрократи вже не мають самовідданости, ідеалістичної жертвенности, якою колись горіла Перовська. Але вони зберегли її упертість, здатність, ставши на свою партійну точку зору, ніколи не зсунутися з неї, бачачи тільки одну, визначену своїм переконанням чи приписом перспективу. Практичного розуму у цієї бюрократії багато, творчий розум лише вона партійним верхам.

Звуження свідомости революціонера було властиве також і Ленінові.

Крупська згадує:

«У музеї древностей за 10 хвилин Володимир Ільїч починав зазнавати надзвичайної втоми, і ми звичайно дуже швидко виносилися із заль, обвішаних лицарським обладунком, обставлених єгипетськими й іншими древніми вазами. Я пам'ятаю один лише музейчик, з якого Ільїч ніяк не міг піти — це музей революції 1848 року в Парижі, що містився в одній кімнатці, здається, на rue des Cordilliers, де він оглянув кожен надібочку, кожний малюнок»⁹²).

Ленін був багатьма сторонами людина культурно-примітивна і цей примітивізм вважав за норму культури. Надзвичайно безвартісний роман Чернишевського «Що робити?» вважав він неперевершеним зразком глибини думки і цінністю високої мистецької якості⁹³).

Але большевізм, як широкий російський рух, далеко перевершив Леніна в культурному нігілізмі. Як советська ментальність продовжувала народників у культурному нігілізмі, видно на діяльності «пролеткульту», який зрікався літературно-мистецької спад-

⁹⁰) Воспом. Л. Тихомірова, с. 61.

⁹¹) Там же, с. 87.

⁹²) Крупская. Воспоминания... М., 1930, вып. I, с. 63.

⁹³) Крупская. Восп. о Ленине, М. 1930, вып. I. Див. «Ленін и Чернышевский». Також у Валентинова «Встречи с Лениным».

щини попередніх епох і мав намір творити «соціалістичну культуру» в повному розриві з традиціями. Найпопулярніший советський поет Маяковський символічно закликав нищити твори Рафаеля, стріляти в музеї, динамітом зірвати пам'ятники, заатакувати Пушкіна, спалити не лише Мурільйо і «Корнеля з якимось Расіном», але й рідного батька, обливши гасом, підпалити і пустити для святкового освітлення вулиць революції (Поезії: «Радіти рано», «Тій стороні»⁹⁴ ⁹⁵).

В советській дійсності це не була лише поетична фраза. Була реальною не лише деструкція мистецтва у творах «революційних» митців. Було і буквальне нищення мистецьких вартостей. Жовтнева революція у великій мірі здійснювала заповіді Нечаєва і Бакуніна щодо руйнування «буржуазної культури». і Ленінові навіть доводилося своїм авторитетом боронити азбучних істин з цього боку. Бакунін мріяв про те, щоб люди перестали відзначатися привілеями знання, він хотів, щоб професори і селяни були рівні знаннями⁹⁶). На початку пролетарська революція пробувала і це здійснювати. Ставлення до професора було зневажливо-презирливе, клясове чуття студента в науці протиставлялося «архівові застарілих істин» професора, професор і студент мали бути взаємно собі вчителями.

Теза про партійність науки, розуміється, не є російським винаходом, але лише завдяки большевицькій Росії здобула вона таке безоглядне культивування; такого тотального характеру вияву, як у нинішньому ССРСР, вона ніколи ніде не мала. І це тому, що ідея партійности всього культурного життя вже маніякально стверджувалася у народників, большевізм і тут сперся на національні традиції.

14. Народницько-большевицька вульгаризація явищ літератури. Те саме треба сказати і про партійність літератури. Ткачов із запалом шельмував, висміював і картав Пушкіна, Тургенєва, Григоровича, Гончарова, Аксакова, Толстого за те, що вони були поміщики і не могли позбутися, висловлюючись советською термінологією, «клясової обмежености».

«Кажуть, ніби п. Тургенєв перший познайомив нас з російським народом, що він ввів нас у внутрішній світ наших „менших братів” і під кожушкою мужика показав „душу людини”. Правду кажучи, я з цим не згоден. П. Тургенєв чудовий мистець, але він завжди був і залишиться белетристом-поміщиком... Вишукані ж малюнки п. Тургенєва, присмачені тихим туркотом

⁹⁴) В. Маяковский. Полн. собр. соч., Москва, 1955, Т. 2, С. 16, 20-21.

⁹⁵) Неросійські національні поети советського періоду, якщо підпадали під вплив імперсько-«революційної» свідомости, також виявляли подібний нігілізм. Павло Тичина також закликав підпалювати архіви і під музеї підкладати хмиз («Псалом залізу»). Політично Тичина тоді ще не визначався як большевик, але духово він уже переступав через грань.

⁹⁶) Ю. Стеклов, III, с. 159.

кохання і таємничими побаченнями, не порушать нічийого травлення; вони подобаються всім, але ніхто над ними не заплаче. Це тому, що він справжній художник, скаже п. Страхов. Так, я згоден з паном Страховим: це тому, що він справжній художник, а „справжній художник” він тому, що був з діда-прадіда поміщик. Боже, скільки „справжніх художників” розплодило у нас кріпацтво!

І п. Гончаров, і п. Григорович, і п. Толстой, і С. Аксаков — всі ці справжні й патентовані художники, всі ці художники були вигодувані кріпацтвом, на його рахунок весь свій вік вижили, його перекази і погляди віссали з молоком матерів. Тим то вони у своїх творах перш за все намагалися витримати роллю об'єктивного і безстороннього спостережника. Звичайно, це майже ніколи не вдавалося їм, але що вони цього бажали — це безсумнівно. Тільки останнім часом... вони з'явилися... в ролі нищих пліткарів і донощиків, що сичать»⁹⁷).

З ткачовської традиції виріс в советських умовах партійний підхід до літературної спадщини. Кожний російський «ідеологічно витриманий» підручник історії літератури 20-х років завжди наголошував «ідеологічну обмеженість», «кріпосництво», «буржуазність» цілого ряду письменників минулого і прищеплював застережливо-підозріле ставлення до літературних скарбів. З великими труднощами російське советське літературознавство пододало цю ткачовщину, але принесло її порядком декретів і цензурних скорпіонів у літератури неросійських народів ССРСР, де від цього данайського дару «старшого брата» і тепер не вільно відступати. В цьому є жорстока зловмисність. Росіяни усвідомили для себе, що ткачовська нігілістична партійність у підході до літературного набутку минулого калічить духовий розвиток. І саме цього калічення вони пильнують у національних літературах, розуміючи, що відродження духу може іти лише з національних глибин народів-ілотів.

15. Народницько-російська література XIX століття мала лише більшовицька-війнятково постаті, які не стреміли б до літературного втілення якихось тез моралізму і звуження гаризованих російським духом західніх постулатів; щораз більше поступав процес звуження свідомості російської літератури, з одного боку, навколо моралізаторсько-соціяльних ідей, з другого, навколо моралізаторсько-релігійних⁹⁸).

Народництво 60 — 70-х р.р., ідучи шляхом насичення літе-

⁹⁷) Ткачев. Избр. соч., II, с. 226-228.

⁹⁸) Див. про це у книзі: Андреевич, «Опыт философии русской литературы». Изд. II. СПб., 1909, с. 265.

ратури соціяльним змістом, привело до цілковитого ліквідування її, як мистецького вияву.

Найбільша постать у народницькій літературі, Салтиков-Щедрін, висловився дуже виразно:

«Література і пропаганда — одне і те ж. Хоч як стара ця істина, однак вона ще так мало увійшла у свідомість самої літератури, що повторити її зовсім не зайве»⁹⁹).

Щедрін був людиною досить широкого культурного діапазону, і коли він ставав на таку позицію, що практично у значній мірі знищило його як художника і раз-у-раз зводило на стежку неглибокої публіцистики, то значить були іраціональні гони, яким він протиставитися не міг, було знов таки прокляття російської душі, моралізаторство. Сприяли цьому і зовнішні обставини. Російське життя накопичило стільки недолугостей, стільки історичних пережитків, що вони постійно кликали на бій проти себе. А що основна причина тенденційності літератури лежить все таки не в зовнішніх причинах, а в нутрі російської душі, бачимо з того, що народницька література захоплювалася і позитивною тенденцією і творила, кажучи словами Плеханова, «кисло-солодкі зображення» одвічних багатовікових цнот селян-общинників.

Плеханов влучно висловився про основну тенденцію народницького письменника:

«Він твердо переконаний, що белетристика повинна дати йому змогу зайвий раз подякувати історію за щасливу самотність російського народу»¹⁰⁰).

«Кислосолодкі» зображення соціялістичного раю і безконечні подяки партії і її вождям за «щасливе й радісне життя» — хіба ж не це основний зміст советської літератури вже від десяти років? Це зводить її до рівня лубка, але це не разить гостро російської свідомости, бо ще Толстой сказав: «Лубочна картина чорта у глечичку збудить в народів вищі почування, аніж картина Іванова» (видатний російський художник, що багато років присвятив картині із зображенням Ісуса Христа).

⁹⁹) Н. Щедрин. Полное собр. соч., т. VIII, М., 1937.

¹⁰⁰) Козьмин. От 19 февр., . . . с. 238.

ПІДХІД НАРОДНИКІВ І БОЛЬШЕВИКІВ ДО ПРОБЛЕМИ ІНДИВІДУАЛЬНОГО

1. Ворожість до індивідуального — в первооснові російської свідомості. Ворожість до індивідуального лежить у первооснові російської свідомості. Хлистовство — це не лише російська релігійна секта. Це цілий струмінь п'янкої, екзальтовано засліпленої російської духовости. Звідти на всю російську культуру розпросторується зневага до особистости, її прав, її гідности¹⁰¹).

Слов'янофіли обвинувачували Захід у тому, що він занадто підніс і розвинув засаду особистости, і, як ідеал, протиставляли общинний колективізм російського народу західній цивілізації.

У згоді з російським антиіндивідуалістичним ідеалом Пісарев використовував учення Дарвіна, висуваючи твердження: в боротьбі за існування слабі засуджені на загибель, важною є перемога виду, індивід же не заслуговує на увагу і закономірно має бути жертвою видового розвитку¹⁰²).

Прихильник Пісарева і пізніший народник Зайцев доводив, що прогрес полягає у занепаді ролі особи і в наростанні ваги і значення мас¹⁰³).

Народницька свідомість була пересичена колективізмом, зневагою до особистости, хлистовським її запереченням. Були й напружені спроби реабілітування особистости, однак кінчалися вони капітуляцією перед засадою колективізму.

2. Парадоксальність заперечення елементарних прав індивіда через голошення максимального індивідуалізму. Лавров, найбільший західник у народників, підносячи ідею «критичної особистости», так обставляв її моральними обов'язками, що вона позбавлялася свого автономного значення, цілком узалежнювалася від «виду».

Теорія індивідуалізму М. Михайловського, хоч і повставала проти спілкувань, які в'яжуть людську особистість, однак обстоювала тісну залежність індивідууму від тих об'єднань, в які він вступив на основі свідомого вибору. Широко ставлячи проблему індивідуалізму, Михайловський її, кінець-кінцем, зводить до формули: «Замість інтересів особи ви ставите інтереси народу, точніше інтереси праці». (Б. Коварский. Н. К. Михайловский и общественное движение 70-х годов. С. П. Б.

¹⁰¹) Н. Бердяев. Темное вино. Зб. «Судьба России», с. 52-53.

¹⁰²) Иванов-Разумник. Русская литература. Берлин, 1923, с. 108.

¹⁰³) Ж. «Русское Слово», 1865, № I, с. 77.

1909, с. 29). У Михайловського мораль суспільного обов'язку тяжіла над особою так гостро, що вона, особа, мала свідомо відмовитися від усього індивідуального і «потонути», розчинитися в цій сірій простацькій масі народу, потонути безповоротно», зберігаючи за собою лише право на ідеал¹⁰⁴).

Парадоксальним з першого погляду, а по суті закономірно національним є те, що погляди на індивідуалізм і революційних народників і реакціонера Достоевського в основному збігались. Достоевському належить твердження:

«Особистість передусім повинна б була все своє «я», всю себе офірувати суспільству, і не тільки не вимагати свого права, але навпаки, віддати його суспільству без будь-яких умовин».

І в імені особи Достоевський звертається до суспільности із закликком:

«Ми міцні лише всі разом: візьміть же мене всього, якщо вам в мені потреба, не думайте про мене, видаючи свої закони, не турбуйтеся ані трохи, я всі свої права вам віддаю і, будь ласка, користайте з мене... Знищуся, зіллюся з повною байдужістю, аби б то ваше братерство процвітало і лишалося»¹⁰⁵).

У Достоевського оце звалось також і найвищим розвитком особистости, вищим, як на Заході. Бо, мовляв, тільки високо розвинена індивідуальність здатна на такий високий патос самозаперечення. Розуміється, це був лише софізм. Бо як може розвинути глибока індивідуальність, якщо її стало зобов'язує лише засада постійного офірування всього особистого колективному? Для російського життя було це красивою теорією, яка прикривала традицію отарної психології.

3. Повне зникання індивідуального у народників. Російський лівий народик знаходив також розкіш моральної насолоди у повнім офіруванні своїм «я», таке офірування вважав він самозрозумілою передумовою для революційної діяльности.

Екзальтована революціонерка Алексеева у 1874 р. заперечує для народника право на будь-який індивідуальний світ переживань. Індивідуальність революціонера, в її розумінні, вся повинна розчинитися «в безмежній любові до всього світу». Справжньому революціонерові, на її думку, хочеться «загубити особистість і розчинитися в оточенні»¹⁰⁶).

З нечаївсько-бакунінської відозви «До офіцерів російської армії», випущеної в імені мітичного неіснуючого Комітету, читаємо:

¹⁰⁴) Андреевич. Опыт философии... с. 262-264.

¹⁰⁵) Цитую за Івановим-Разумніком, «Русская литература...», с. 108.

¹⁰⁶) Н. Морозов. Повести моей жизни, т. I, Москва, 1933, с. 189.

«В комітеті, так як і в усій організації, мислить, хоче, діє не особа, а тільки колективність. Таке зречення від власного життя, від власної волі для багатьох здаватиметься не можливе і навіть обурливе. Воно справді важко, але разом з тим і конечно»¹⁰⁷).

Це була ще фраза, бажання, тенденція. Але народники давали і зразки того, як ця фраза перетворювалася в діло. Людина, що стоїть на порозі неминучої смерті і в останню хвилину дає свої заповіді друзям, як далі жити, найменше може кривити душою. Всю щирість вона вкладає у свої слова. З цього погляду заповіт народовольця Осінського, написаний напередодні виконання смертного присуду над ним, є цікавим і важливим психологічним документом:

«Хай же дасть вам Бог, брати, всякого успіху! Це єдине наше бажання перед смертю. А що ви помрете, і може дуже скоро, і помрете з неменшою відданістю, як ми, в цьому ми ані трохи не сумніваємося. Наша справа не може ніколи згинуть — ось ця певність і примушує нас з таким презирством ставитися до питання про смерть.

Аби жили ви, а вже як доведеться вам вмирати, то змерли б продуктивніше від нас.

Прощайте і прощайте!... Ти просив, В., наших біографій. Нащо, брате! Якщо буде потреба, то і без нас їх можуть скласти. А взагалі нехай забувають нас, аби саме діло не заглухло»¹⁰⁸).

Ці рядки і сьогодні хвилюють своєю чистою красою саможертви. Але є в них і моторошно російське прагнення згинуть без особистого сліду, і побажання друзям вмерти *продуктивніше*, теж очевидно, в тому ж сенсі позаіндивідуального, штампованого колективом чину.

4. **Большевицький антиіндивідуалізм.** Російський психологічний нахил до самозаперечення народництво роздмухувало у жорстоку жерушу пристрасть, і покоління, що прийшли в життя по народництву, були приготовані до большевицького експерименту, який з індивідуального самознищення, що за народників ще відчувалось як героїзм, зробило буденність, виплекуючи отупіння перед фатумом саможертви для большевізму, якої об'єктивно не можна обминути в системі поліційного затиску, а й проти якої немає внутрішньої сили волі змагатися, і єдиною перспективою залишається колективне сп'яніння від того, що особа зникає, розчиняється, стає знаряддям ідеї, нехай і злочинної, і починає жити лише відчуттям монументальності цілого комахника безіменних безособових істот.

Поет комуністичної революції В. Маяковський, написавши поему «Сто п'ятдесят мільйонів», надрукував спочатку її без

¹⁰⁷) Ю. Стеклов. М. А. Бакунин, III, с. 514.

¹⁰⁸) Глинский, II, с. 296.

підпису. Мотивом цього було: «Хочу, щоб кожне дописувало і поліпшувало». Мистець демонстрував цим цілковите зречення від власної індивідуальності¹⁰⁹).

Саму основу наставленості російської советської людини на безіменність відображає «пролетарський поет» О. Беіменський у вірші «Петро Смородин». Змалювавши образ діяча «сталевий большевицької породи», члена ЦК партії Петра Смородина, поет звертається до нього зі словами:

Петя, тебя я взял
Потому, что ты сколок с тысяч!

В этой песне о нынешнем дне,
В звуке имени: Петр Смородин,
Только гимн комсомольской весне
И стальной большевистской породе.
Знаю, знаю: ты первый ждешь,
Чтобы имя твое смыли,
Чтобы новый сверкающий дождь,
Смыл бы все имена и фамилии¹¹⁰).

5. Община,
як історична
реальність,
і советська
колективізація.

В орієнтації народників на общину було своє раціональне зерно. Община не була лише пережитком, вигідним для уряду як фінансовий середник, за трактуванням противників народництва. Община творила єдність нерозчленованої спільноти. І хоч капіталізм розклав общину, як економічне явище, він не спромігся виховати індивідуальності у російського селянина; індивідуалізм не народжується за марксистським приписом, як «надбудова» над капіталістичною «базою». Для виплекання індивідуалізму потрібні були століття культурних переживань, які мала Європа і яких не могло мати російське село.

І тому, власне, колективізацію порівняно легко було перевести в життя в етнографічній Росії. А вже на Україні (що культурно, ґрунтовними шарами народньої культури, є форпостом Європи), большевикам треба було мати справу з масовим спротивом, з поодинокими вогнищами збройного опору, і ламати це довелося штучним створенням на Україні катастрофи загального голоду, який вичерпав народню енергію і послабив тимчасово волю до боротьби.

¹⁰⁹) В. Маяковский. Полное собр. соч., т. I, М., 1955, с. 26.

¹¹⁰) А. Безыменский. Собр. соч., т. I, Москва — Ленинград, 1926, с. 69.

VI РОСІЙСЬКА СВОЄРІДНІСТЬ БОЛЬШЕВІЗМУ І НАРОДНИЦТВА У ПІДХОДІ ДО РЕЛІГІЇ

1. Важливість проблеми російської релігійності. Тема «народництво і большевізм» тісно зв'язана з проблемою російської релігійності. Правильний погляд на цю проблему відхиляє завісу над російським майбутнім. В науковій праці не може бути місця для якихось окреслених передбачень, однак вивчення проблеми все таки наводить на певні припущення.

2. Бердяев про «полярність» російської душі. Н. Бердяев у ряді своїх книг, починаючи від «Судьбы России» (1918) і кінчаючи «Русской Идеей» (1946), постійно розвивав тезу бігуновости («полярности») російської душі, поєднання в ній крайніх суперечностей.

«І в інших країнах, — пише він, — можна знайти всі суперечності, але тільки в Росії теза обертається анти-тезою, бюрократична державність народжується із свободи, крайній націоналізм із понаднаціоналізму»¹¹¹).

Такий підхід треба визнати правильним, він розкриває багато в тій «загадковості», яку часто відзначається, коли заходить мова про Росію. Однак не можна визнати влучною бердяєвську характеристику російської полярності в питаннях релігії.

Бердяев твердить, що російський атеїзм має свою протилежність в російському благочестії, в релігійності. Останнє є для Бердяєва китвою рятунок, і тут він бачить російські позитивні можливості для майбутнього у сполученні з російським месіанізмом.

3. Невиправданість тези Бердяєва про російську релігійність, як антитезу російському атеїзмові. Об'єктивно підходячи до великого фактичного матеріалу, доводиться констатувати, що в цій точці — у протиставленні атеїзму російській релігійності, Бердяев не правий. Йому вдалося свою тезу про наявність сильного струму російської релігійної свідомості підперти лише посиланнями на чисто літературні джерела, на писання окремих авторів, що самотньо стояли в російським духовім житті, ізольовані якоюсь невидимою стіною від інтелігенції, безмірно далекі від народньої маси. Народня релігійність, коли вона виявлялася, була просякнена сильним формалізмом, боротьбою за зовнішню форму, а не за внутрішнє єство.

¹¹¹) Н. Бердяев. Судьба России, с. 16.

**4. Атеїзм
російського
народу.**

Полярної протилежності до атеїзму так таки майже і не було. Народня свідомість, там, де вона не була чисто атеїстичною, розпорошилась по секторах, фанатичних, але плитких у змісті свого вчення, з яскраво виявленими скрайностями, які подекуди зливають сектантство із богоборницьким войовничим атеїзмом. Формалізм російського народнього підходу до релігії може найкраще відбивають спогади народника Морозова. Морозову під час свого «ходіння в народ» довелося потрапити в глухе село, в середовище старовірів-розкольників. Одного разу поміж селянами зав'язалася мова про людей, які кажуть, що Бога немає: «А як на мене, — втрутилася бабуся, моя господиня, що теж була присутня при розмові, — є Він чи Його немає, а молитися Йому все таки треба, і за правилами, як належить. Якщо Його немає, небагато часу пропаде на молитву, а якщо є, то Він за все віддасть стократно. З цією думкою відразу ж погодилися всі»¹¹²).

В оцінці ставлення російського народу до релігії, мабуть, треба у великій мірі схилитися до думки З. Гіппіус, яка у книзі «Царство Сатани» (1919) висловила погляд, що російський народ ніколи не був православним, не був свідомо релігійним, лише мав надану йому форму християнства.

З другого боку, російська інтелігенція ісповідувала соціалістичні ідеали по-релігійному, жила не переконанням, аналізою й логікою, а вірою, соціальною містикією. І це було те, що поставало замість антитези атеїзмові. Теза покривалася з антитезою. І тому атеїзм сам здобував релігійну палкість віри у відсутність Бога.

**5. Белінський
про російський
атеїзм.**

Антирелігійність російської свідомості з великим полемічним запалом характеризував уже Белінський. Предки Белінського належали до священничого стану. Але вже його батько не був релігійною людиною. Сам Белінський наприкінці життя став войовничим атеїстом. Його атеїстичний «Лист до Гоголя» був досить відомий у Росії в нелегальних списках, а в 1855 р., виданий Герценом закордоном, широко проникав у кола російської радикальної інтелігенції й формував її світогляд. В цьому листі Белінський дав такий гостро сатиричний образ московського духівництва, що після цього навіть брутальні антицерковні плякати большевиків не могли вже вражати свідомість росіянина несподіванкою. Одначе, на цьому Белінський не спинився, він доводив, що російський народ є глибоко атеїстичним і що саме в цьому атеїзмі й лежить величне майбутнє росіян¹¹³).

¹¹²) Н. Морозов. Повести моеї жизни... С. 159.

¹¹³) Ю. Войко. Белінський і большевізм. Газ. «Укр. Самостійник», 1952, 22 червня, ч. 26 (127).

6. Російський
атеїзм
у змальованні
народників.

Народники ішли слідами Белінського і із замилюванням вивчали російський народній атеїзм. Неचाєвець Пижов, ще в кінці 50-х і в 60-х р.р., практикуючи перше «ходіння в народ», збирав у народній гущі етнографічні матеріали. У селах і повітових містах московської, тверської й володимирської губерній він зібрав «тисячі соромицьких казок про попів і монахів»¹¹⁴).

Серед тодішніх московських народніх святенників, що до незпізнання викривлювали істоту християнського вчення, знайшов він «пророка», образ його змалював у творі «Житіє Івана Якововича», який надрукував 1860 р. в «Нашем Времени». З цього і почалось його викривання російського православ'я.

«Життя Івана Яковича, — пише він, — допомогло мені відкрити цілий світ нечуваного фанатизму, невігластва і розпусти, якого не знайдеш і у дикунів, і все це на лоні московського православ'я. Я перше знав багато дечого, але тепер вжахнувся, і щоб остаточно дослідити цей світ, я убрався в дрантя, в торбу і з цілою ордою святенників (щось із 150), в тому числі дівчаток, зваблених святобожниками для продажу, пішов у похід монастирями.

Тут була найзапекліша п'ятика, богохульство, жива торгівля незайманостями, фанатичні рикання, пісні, молитви, гістерики, читання писаній і чаклунські заклинання. Наслідком цього була книжка про юродивих»¹¹⁵).

Прижов був войовничий безбожник. Працюючи в московській палаті цивільного суду, він разом з підлеглими йому чиновниками влаштував п'ятики, невідмінною частиною яких була брутальна пародія церковної відправи¹¹⁶) на зразок тих, які колись із «Всеп'янішим Синодом» робив цар Петро I. Прижов написав «наукову розвідку» на тему «Піп і монах, як перші вороги культури людини».

Кравчинський зазначає, що релігійність у Росії в колах інтелігенції переможено дуже швидко, бо вона слабо пустила там коріння.

«Попереднє покоління держалося сяк-так церкви, та радше з чемности, як із пересвідчення. Та як лиш піднявся до бою гурт молодих письменників... а ще й талановитих, загорілих прозелітів, християнство провалилося, немов би стара, напіврозвалена будівля»¹¹⁷).

7. Атеїстична
чуттєва заїлість
народників.

Народовольці були переконаними атеїстами. Більшість з них перед карою на смерть відмовлялися цілувати хрест, який їм підносив священник. Ворожість до релігії набирала варварських форм:

¹¹⁴) М. Альтман. Иван Гаврилович Прыжов. Изд. Политкаторжан, М., 1932, с. 40.

¹¹⁵) Там же, с. 42.

¹¹⁶) Там же, с. 33.

¹¹⁷) С. Кравчинський (С. Степняк). Підземна Росія, с. 2.

лаврист Кулябко-Корецький згадує, що він уже підлітком перетворився на атеїста і, щоб задемонструвати свою ворожість до релігії, в 14-літньому віці, заживши причастя і вийшовши з церкви, виплював його перед своїми товаришами-однолітками¹¹⁸). Потім все життя він уникав заходити до церкви.

Теоретичне обґрунтування російського нігілізму дав Бакунін у книзі «Бог і держава» та в численних статтях. Викривленість і зматеріялізованість російського релігійного життя виробили з Бакуніна такого пристрасного ненависника релігії і церкви, що перед ним бліднуть інші постаті європейського атеїзму. Бакунін ніби свідомо ставить собі ціль обплюгавити, зневажити релігійне почуття, він постійно блюзнирить, зіставляючи церкву з шинком, вважаючи релігію «колективним божевільям», несумісним із людською мораллю. Соціалізм у Бакуніна войовничо протиставлений релігії, бо, в його розумінні, соціалізм є встановленням земного щастя без обіцянок загробної нагороди. Тим самим є він «виконанням, отже й запереченням усякої релігії, яка з того моменту, відколи стремління її виявляються здійсненими, не має надалі ніякої рації»¹¹⁹).

А що соціалізм передбачав Бакунін як дійсність уже завтрашнього дня, то в релігії бачив найбільшого ворога соціалізму: релігія, мовляв, привчає до рабства і гальмує соціальну боротьбу.

З мотивів богоборництва Бакунін підносить на п'єдесталь Сатану з великої літери. Сатанинський дух, чорт в тілі, «le diable au corps» — це все у фразеології Бакуніна утерті вирази, якими він об'єднує все революційне, люте, мстиве і перед чим він поклоняється¹²⁰).

Російська атеїстична народницька традиція виходила і Леніна.

3. Російський характер атеїзму Леніна.

Крупська каже, що Ленін порвав з релігією ще п'ятнадцятьлітнім хлопцем¹²¹). Як знаємо із спогадів Валентінова, в такому віці майбутній вождь большевиків ще не був знайомий з марксизмом¹²²). Антирелігійність прийшла до нього з російського джерела. І він цьому джерелові лишився вірний і пізніше, пишучи свої статті проти релігії. Ніби пильнуючи засад Маркса, він підкреслював, що боротьба з релігією є лише одна з форм вироблення класової свідомости пролетаріату, закликав не випинати на перше місце атеїзму і не заступати ним всіх інших завдань пролетарської боротьби, але кожного разу зривався на гостро емоційні тони ненависти, сходив до вульгарної лайки на адресу релігії («Філософічні зошити»).

¹¹⁸) Н. Г. Кулябко-Корецький. Из давних лет. Воспоминания лавриста. М., 1931, с. 20-21.

¹¹⁹) Ю. Стеклов, III, с. 167.

¹²⁰) Там же, с. 252-253.

¹²¹) Крупская. Восп. о Ленине. Вып. 2, с. 37.

¹²²) Н. Валентинов. Встречи с Лениным, с.

9. Чуттєва
пересадність
большевицького
атеїзму і бороть-
ба з церквою.

Жовтнева революція виявила садистичну непогамованість російської стихії, большевицької і запартійної. Вона немов здійснювала заповіді Бакуніна. Церкви не лише замикано. Їх занечищено із блюзнірською вигадливістю. З церков роблено стайні, в роках колективізації — перетворювано на хлібні шпихліри. Зі святих місць роблено антирелігійні музеї. В 20-х роках у дуже популярній комсомльській пісні співалося:

Долой, долой монахов,
Раввинов и попов,
Мы на небо залезем,
Разгоним всех богов.

Священик став предметом карикатур в офіційно видаваних плякатах, а в житті перетворювався на мученика, кінчаючи життя, здебільшого, на засланні або в тюрмі. Особливо широкій терор проти священства і вірних був розгорнений в національних республіках, де церква змагалася, відстоювала себе і своє право. Митрополит Липківський, Голова Української Автокефальної Православної Церкви в 20-х р.р., став ідеологом національно-релігійного відродження, у церковних проповідях не завагався гостро виступити проти марксизму з його атеїстичним матеріалізмом, зате і знищення української церкви було тотальне, з численними розстрілами пастирів і вірних. В російській церкві опору було менше, особливо після смерті патріярха Тихона; російська церква у великій мірі пішла шляхом пристосування до зневаг, знечещень і довгими роками своєї повної льюальности, а то й вислужування перед урядом намагалася відновити колишні позиції прибудівки до державного апарату. Це їй вдалося досягнути лише в часи другої світової війни. Тягарі заборон з російської церкви впали. Але багато мільйонів людей не лише в суспільних верхах, але і в низах не повернуло під покров Церкви. Багато мільйонів повернуло, але християнство росіян сьогодні ще більше формальне, ніж будь-коли. Пишноту церковних відправ російські владики сполучають з величезною дозою партійно-політичних впливів, найбільше антихристиянською поставою вислужування перед комуністичною владою, а патріярх Алексій мимоволі викрив дійсний сумний стан, коли зазначив, що багато хто іде до церкви не заради задоволення релігійних потреб, а щоб послухати «концерт», яким є теперішня пишна церковна служба в ССРСР, з добре вишколеними хорами.

НАРОДНИЦТВО І БОЛЬШЕВІЗМ — СЛІДАМИ РОСІЙСЬКОЇ РЕЛІГІЙНОЇ СВІДОМОСТІ

1. Революційний атеїзм і моралі- заторське сек- тантство в на- родництві.

Російське народництво, хоч в основі було анти-релігійним рухом, мало в собі також і ухил у бік релігійного сектантства. Дивного в цьому нічого немає. Ми вже говорили про підкреслений інте-рес у народників до почуття обов'язку перед народом. Цей обо-в'язок розпливався в широкій течії моралізаторства, яке у своїх скрайніх виразах доходило до сектантсько-релігійної поста-новки моральних проблем. В деяких випадках це приводило до проповіді любови, братерства, до заперечення допущенно-сти насильства. Так революціонер, завдяки зануренню в мо-рально-етичний підхід, переставав бути революціонером і пе-ретворювався на ворога тієї течії, до якої належав. Така мета-морфоза сталася з народником Муравським, який став твор-цем нової релігії, володів великим даром вищлення і робив враження «святого отця» до такої міри, що коли помер у тюр-мі, то священник, ховаючи його, сказав, що він святий, і йому треба молитися, щоб здобути царство небесне¹²⁴).

2. Оцінка сектантства у народників і у Леніна.

Народники звертали увагу на російські релігійні секти. Вони особливе значення надавали раціона-лістичним сектам, вважаючи сектантський раціо-налізм лише переходною стадією до соціально-революційної свідомості. Цьому питанню спеціально приділя-лася увага на сторінках підпільних видань. Дехто із само-жертвою присвячувався праці серед сектантів, революційній пропаганді в їхньому середовищі. Так, напр., Данилов присвя-тив себе вивченню сектантства, жив на Кавказі серед молоканів і користався у них великою пошаною¹²⁵). Серед молоканів працював також Кравчинський¹²⁶).

Цю традицію народників також підхопив Ленін. Він писав: «Факт зросту в селянській середовищі сектантства і раціоналізму відомий, а виступи політичного протесту під релігійною оболонкою є явище, властиве всім на-родам, на певній стадії їх розвитку, а не самій Росії»¹²⁷).

3. Чоловіко- божество у сектантстві.

Та особливу роль в народництві і соціал-демокра-тизмі-більшевізмі відіграло «чоловікобожество» російського сектантства.

¹²⁴) С. Ковалик. Рев. движ. . . . , с. 26, 72.

¹²⁵) Там же, с. 90.

¹²⁶) В. Засулич. Восп., с. 85.

¹²⁷) Н. Ленин. Собр. соч., ГИЗ, 1925, Т. I, с. 388-389.

«Чисто російським, — як каже В. Чернов, — глибоко національним є... наш простонародній варіант служіння «чорної меси» — де особисті незгоди з Богом згущаються в акт найдерзкішого блюзнірства: після причастя «тіло і кров Христові» непроковтнені виносяться, зашиваються в ладанку і розстрілюються з рушниць. В акті богоборництва тут людина сама підноситься ніби до височини свого противника»¹²⁸).

Цей акт повстання проти Бога, акт сповнений диявольської гордині людини, яка хоче бути сама Богом, справді надзвичайно характеристичний для російської психіки.

Суто російська народня релігійна секта — хлистовство, що виникла в центральній Московщині в першій половині XVII стол., проповідує можливість многократного втілення Бога в людську істоту. Основоположник цієї секти Данило Філіпов відчув себе Богом Саваофом, за ним пішли ті, що увірували в його божеську могутність. Його син — Іван Тимофійович Сулов — був прийнятий за Христа. Але на цьому не обмежилось. Секта проповідувала, що може бути багато христів і багато богородиць, і сектярі їх мали велику кількість серед себе. Місце єдиного Богочоловіка, істинного Христа, вони заступили довгим рядом чоловікобогів, плекаючи переконання, що людині суджено підноситися на рівень Бога¹²⁹). Це суто російська релігія колективного сп'яніння, колективної оргії, статевої отарности.

4. Чоловіко-божество у свідомості правого і лівого народництва.

Російська духовність знає ланцюг аналогічних виявів на поверхні «цивілізованого», «культурного» життя. Вже Чернишевський висловлював певність, що прийде час, коли людина скорить собі, «цілком» і обов'язково, «всю зовнішню природу»,

наскільки їй потрібно,

«переробить все на землі відповідно зі своїми потребами, відхилить або опанує всі невідгідні для себе вияви сил зовнішньої природи...»¹³⁰).

Тут людина з'являється перед нашими очима, немов Бог Саваоф, який не є нічим обмежений у своєму порядкуванні силами космосу.

Раціоналіст і атеїст Чернишевський стає тут на ґрунт містичного чоловікобожества, повторює первородний гріх російської релігійної свідомості.

Російський народ анархічний, російська людина живе в безмежному фізичному рабстві на землі, в одвічному рабстві

¹²⁸) Виктор Чернов. Рождение революционной России. Париж — Прага — Нью-Йорк, 1934, с. 38.

¹²⁹) Энциклопедич. слов. Брокгауза и Эфрона, СПб. 1903, т. XXXVII, с. 404-408.

¹³⁰) М. Иовчук. Об. исторических особенностях и основных Этапах развития русской философии. Збірник «Из истории русской философии». Гос. Изд. Полит. Лит., 1951, с. 38.

духа, скованости творчого свободолюбства, тому у сфері чуттєвої містики вона стримить надолужити своє соціяльне при-
ниження і бухає, палахкотить анархічною мрією про своє чо-
ловікобожество. У феноменологію «чоловікобожества» глибоко
заглянув Достоевський і з моторошною правдивістю відбив її.
Герой Достоевського Кірілов довго шукав свого Бога, поки
знайшов, і Бог цей — свавільство. Кірілов хоче, щоб цей Бог
запанував у світі.

Тоді нове життя у світі, — каже він своєму партне-
рові в розмові, Ставрогін, — тоді новий чоловік, тоді
все нове. Тоді історію поділятимуть на дві частини: від
гори до знищення Бога і від знищення Бога до...
— До гори, — іронічно кидає Ставрогін. — До змі-
ни землі і людини фізично, — каже далі Кірілов. —
Буде Богом людина і зміниться фізично, і діла змінять-
ся, і думки, і почуття¹³¹).

Крайньо правий народник Достоевський, як і взагалі на-
родники, блукає в хащах моральних питань. Людина екзаль-
товано релігійна, він разом з тим напоений і жахом релігій-
ного сумніву, він метається у клітці проклятих проблем росій-
ської моралі і не цілком чужий ідеї «чоловікобожества».

Але перейдім до народництва у властивому розумінні цього
слова. Серед народників також знайшлися представники сек-
тантського чоловікобожества, серед них на першому місці слід
згадати Малікова, революціонера, якого ще в 60-х р.р. заареш-
товано в зв'язку з атентатом Каракозова на царя.

В 1873 році Маліков дістав «откровеніє» і після цього почав
свою проповідь. Він доводив, що всі люди є боги, а тому по-
винні відкинути від себе всяке зло, помсту і любити один од-
ного. Треба любити всіх, і тих, що тобі приносять зло.

І суддя, і підсудний, і капіталіст, і робітник, і старець —
всі є богочоловіками. Коли є любов, то праця на інших з тяга-
рю перетворюється у блаженство. В кожному збирачеві по-
датків треба бачити лише свого брата. Коли у тебе відбирають
усе, тоді протестуй, але не вільно і в такому разі вступати в
боротьбу¹³²).

Не трудно помітити, що Маліков був попередником толстов-
ства. Як проповідник, він був дуже талановитий і на деякі еле-
менти революційної молоді так сильно вплинув, що це викли-
кало тривогу в провідних колах народників і змусило їх дис-
кутувати з Маліковим¹³³).

На бік останнього пристав також один із найчільніших про-
водирів народництва — Чайковський¹³⁴).

¹³¹) Ф. Достоевский. Бесы.

¹³²) Про зміст учення Малікова див. у Ковалика, с. 104, а також Глин-
ського, II, с. 38.

¹³³) Ковалик, с. 105.

¹³⁴) Богучарский. Акт. нар., с. 156.

Пізніше, розчарувавшись у новій релігії, Чайковський став анархістом. Цей приклад показує особливо наочно, як легко затиралася грань між революцією і релігійним богобудівництвом і як одна скрайність породжувала другу, щоб пізніше знову відродитися в першій. Російська свідомість живе лише скрайностями, а зміна їх має другорядне значення.

Релігійні шукання були властиві і такому активному революціонерові, як народоволець А. Михайлов. Він вірив в Бога, але його віра була неокреслена. Правда, любов, справедливість в його свідомості були божеством. Він мріяв про те, що «ідеали соціальної революції повинні створити людям якусь нову релігію, яка б так само поглинала всю істоту людини, як це робили старі». Його шукання знов таки ішли в напрямку чоловікобожества. Він писав про свої переживання:

«з'являлося пристрасне бажання бачити людство таким же гармонійним і прекрасним, як сама природа»¹³⁵).

5. Чоловіко-божество у большевиків. Підношування людини на рівень божества перетворилося у сталу тенденцію російської соціалістичної думки. Виявилася ця тенденція і у соціал-демократів, зокрема у тих, що були організаційно й ідейно пов'язані з большевізмом.

А. Луначарський — центральна постать у творенні «соціалістичної релігії». Свої погляди він розгорнув у цілیم ряді праць... («Будущее религии», 1908, «Атеизм» у збірнику «Очерки по философии марксизма» та особливо у книгах «Религия и социализм» вид. «Шиповник», ч. I-1908 р., Ч. II-1911 р.).

Луначарський вважає, що сама історія свідчить про надзвичайну важливість релігійної свідомості. Релігійна свідомість є немов сталою власністю людини. І тому він звертається до творення її шляхом заперечення віри в Бога і поставлення на місце Бога всемогутньої людини, що розумом, працею, волею перемагає й опановує природу. Віра в безмежність сил людини не як індивіда, а як вічного виду живої істоти становить у Луначарського патос його релігії. Богом для нього є все людство в найвищій потенції. Возвеличення людини, як виду, має брати глибини в чуттєвому розмахові і створити радісне світовідчуття апологетів соціалізму. Соціалісти є атеїстами, але їхній атеїзм є релігійний, він має свої міти в науці, свою магію в техніці. В екстазі Луначарський творить молитву, відповідну до своєї атеїстичної релігії:

«Нехай прийде царство Боже, Regnum gloriae апотеоза чоловіка, перемога розумної істоти над прекрасною в своєму нерозумі сестрою його — природою. Нехай буде воля Його, Його господарська воля, від межі до межі, тобто без межі.

— Нехай святиться ім'я Його. На троні світів возсяде Хтось, тваррю подібний людині, і добровпорядже-

¹³⁵) Там же, с. 182-183.

ний світ устами живих і мертвих стихій, голосом краси своєї вигукне:

— «Свят, свят, свят, повні небо і земля слави твоєї». І людина — Бог озирнеться і посміхнеться, бо все добро зело»¹³⁶).

Не важко помітити, що релігія Луначарського є по-російськи нігілістична. Нігілізм тут прибирається в шати релігійної форми і релігійну форму експресивно спрямовує проти суті кожної релігії.

Знов таки до речі тут нагадати, що в російській релігійній свідомості завжди була увага до форми і занедбання суті, і з цього погляду соціалістична релігія Луначарського з'явилася як найскрайніший вираз російського духу. Те піднесення людини в заміну Бога, яке розвиває Луначарський, є, власне, найбільш російським потоптанням людини, як індивідууму, бо тут індивідуум до кінця заперечний во ім'я виду.

Зв'язок «соціалістичної релігії» Луначарського з народницькими традиціями очевидний. Але не менше очевидно виступає цей зв'язок, коли звернемося до «богошукання», «богоборництва» і «богобудівництва» Горького, часу його перебування на Капрі (1908-9 р.р.), коли він діяльно підтримував большевицьке крило російської соціал-демократії. В цей час він написав твір «Сповідь», що є, власне, суцільним розгорненням ідеї чоловікобожества.

Горький намагається довести, що російська православна церква розкладена до решти, він бачить в ній лише фальш і облуду. Герой його «Сповіді» Матвій, людина з народу, релігійний у дитинстві, втрачає пізніше віру, бачачи користолюбність, безвірництво й егоїзм церковного кліру та монашества. Він «шукає Бога» поза межами церковних уяв і бачить навколо себе безконечне число таких само «богошукальників». Горький хоч і майстерно, але штучно концентрує жахи і нещастя життя, щоб допровадити свого Матвія до ідеї богоборництва. Але людина тужить за світлою релігійною вірою. І Матвієві здається, що на місце скинутого ним Бога він може поставити людину — бога, обожествити все людство.

Для Матвія народ уже не «богоносець», як це було для слов'янофілів, народ уже сам є Богом, і молитва йому становить суть «релігійної» настанови Матвія.

«Сповідь» носить виразні позначки продовжування і розвивання народницької ідеї «чоловікобожества». Але тут зв'язок Горького з народництвом має ще ширшу підставу. Основну прикмету народників — ідеалізацію народу — поклав Горький в основу своєї концепції «народ — бог».

Специфічний характер чоловікобожество має у Маяковського. Імперіалістична гарячка 1914-15 р.р. так захоплює цього «барабанщика революції», що він у майже молитовному екста-

¹³⁶) П. Русская литература и социализм. М., 1924, с. 51.

зі проголошує славословія російським людям, як носіям імперіялізму. Захоплений візією того, що скоро вже російський щит забрицить на воротах Царгороду, Маяковський проголошує народження активної російської людини, мільйонів «чистих», «нових людей», які будуть творцями власного життя і законодавцями для життя інших. «Перед цією, сьогодні започаткованою людиною, з побожністю скидаю капелюх», — каже він¹³⁷). В роках революції Маяковський говорить ще яскравіше. Коли він закликає «мільйони безбожників, поган і атеїстів» ревне помолитися перед богом-людиною, богом вогненным, залізним¹³⁸), то має на увазі російського бога — большевика, що несе світами червоний прапор Смольного.

Хоч теорія соціалістичної релігії і зазнала гострого засуду не лише з боку плехановсько-меншовицького крила соціал-демократії, але і з боку ленінсько-большевицького, все таки вона знаходила і своїх прихильників серед людей, які головню пішли фарватером ленінізму. Сам Луначарський не порвав з ідеєю соціалістичної релігії і тоді, коли очолив адміністративне керівництво советським культурним процесом (див. його «Введение в историю религии», 1923). А головне, що бувши офіційно засудженим, як ухил від марксизму, «богобудівництво» все таки покляло своє тавро на загальний характер російської комуністичної доктрини, відбилося на її чуттєвих нюансах, дало певний сталий тонус советському офіційному романтизмові.

Тенденції піднесення людини на місце Бога не заглухли і в пізнішій офіційній ідеології советського комунізму. Щоб переконатися в цьому, треба було простежити в СССР всю аферу челюскінців, з бігуновими польотами «сталінських соколів» в середині 30-х р.р., з рятунковою експедицією акад. Шмідта.

Скільки тоді кричалося про необмеженість можливостей людини соціалістичного суспільства, про всевладність людини над силами природи, про нові надзвичайні властивості советських авіаторів!

Приблизно від того часу не вгаєє піднесення соціалістичного виду людини, як безмежного володаря світу, яке раз-у-раз проголошується з пиховитою гординею. Мічурінський рух дав нову ілюзорну підставу для цієї неугавної пропаганди. В мічуринстві пропагандивно наголошується спроможність соціалістичної людини до безмежного перетворювання природи. І хоч у цьому немає релігійної фразеології, однак віра в раціоналізм тут висловлюється з релігійною певністю і з певною дозою містицизму. Російська комуністична ідеологія має в наявності готові елементи атеїстичної релігії.

¹³⁷) В. Маяковский. Полн. собр. соч., М., 1955, т. I, с. 329-332.

¹³⁸) В. Маяковский. Полн. собр. соч., М., 1955, Т. II, с. 123.

РОСІЙСЬКИЙ МЕСІЯНІЗМ У НАРОДНИКІВ І БОЛЬШЕВИКІВ

1. Популярність
ідеї месіянзму
в російській
народності.

Ідея вибраності російського народу, його світової місії міцно сидить у свідомості російської народної маси. Росіянин завжди вважав себе людиною вищого гатунку. Все інше, що поза Московщиною, — то «нехристи», «погани». У древній Москві московське населення було ласе до погромів «німецької слободи».

Ідея III Риму — не лише ідея бюрократичної верхівки, це ідея народня. В журналі «Земля і Воля» за 1875 рік, № 5, знаходимо цікавий фейлетон, з якого бачимо, що ідея вибраності росіян пронизує також свідомість сектантів, позначає їхнє релігійне думання. За передбаченням сектантських пророків, «діва народить сина, і наречуть йому ім'я Еммануїл, еже есть сказаемо — з нами Бог». Як це розуміти? Це значить, що народження Ісуса Христа ще не здійснилося. Воно лише прийде. Але сектант говорить виключно символами, і він у розмові з народником пояснює, що під вибранницею, дівою Марією, треба розуміти вибраний народ, а під Еммануїлом світло правди, істини і добра, що їх вибраний народ поширить у всьому світі. Тут російський месіянзм виявляє свій юдаїстичний характер. Бог ще не народився, але він народиться у лоні вибраного народу. І через служіння власному Богові вибраний народ стане над усіма народами землі.

Народник, дописувач «Землі і Волі», влучно спостеріг месіянзм навіть у раціоналістичному російському сектарстві. І тому що це відповідало нутрові самого народника, він це свос спостереження подав серед позитивних прикмет сектантства. Але це тільки скалка від великої брили підсвідомого психологічного комплексу вибранництва, що тяжить над російськими народними масами. Якщо візьмемо таку суто національну російську секту, хлисти, то тут підсвідомий потяг до месіянзму виявився дуже помітно. За віруваннями хлестів, страшний суд почнеться аж тоді, коли труба божа господа саваофа Данила Филиповича, російського бога, залунає над світом. Тоді розпадуться небесні глибини, з'явиться нове небо, воскреснуть душі праведників, і живі хлестовці також піднімуться в небеса. Першим збірним осередком для всіх душ буде Москва. І коли там задзвонить «цар — колокол», то тоді люди з усієї земної кулі полинуть до Петербургу, у Петербурзі відбудеться страшний суд над усім світом...¹³⁹⁾

¹³⁹⁾ Энцикл. словн. Брокгауза і Эфрона, XXXVII, 404-408.

2. Месіанізм
у реакційних
і революційних
народників.

В романі Достоевського «Беси» є один знаменний епізод: Шатов звертається до Ставрогіна із запитом:

«Чи знаєте ви, хто тепер на всій землі єдиний народ «богоносець», що гряде обновити і врятувати світ іменем нового бога і кому єдиному дано ключі життя й нового слова?»

У Шатова відповідь на це питання готова вже в категоричній сугестивній формі:

«Якщо великий народ не вірує, що він один здатний і покликаний все воскресити і врятувати своєю істиною, то він відразу ж обертається в етнографічний матеріал, а не великий народ... Але істина одна, тим то тільки єдиний із народів і може мати Бога Істиного, хоч би інші народи й мали своїх окремих і великих богів. Єдиний народ «богоносець» — це російський народ».

Але Ставрогін ставить Шатову питання навпростець: чи вірить він в Бога? І Шатов, заскочений цим питанням, розгублено плутається і розкриває істоту своєї псевдорелігійності:

«Я вірую в Росію, я вірую в її православ'є... я вірую в Тіло Христове... я вірую, що нове пришествя станеться в Росії...» — А в Бога? — в Бога? — домагається далі Ставрогін. — «Я... я буду вірувати в Бога».

Достоевський геніяльно схопив одвічну властивість російського духу, віру у вибраність свого народу, поставлення себе зі своєю істиною-богом понад інші народи землі. Релігійне — тут лише оболонка, вона потрібна для одягнення месіянської ідеї в шати священності і сугестивності.

Цей російський дух месіанізму був завжди властивий різним російським суспільним елементам — монархістично-реакційним і яacobинсько-революційним. Достоевський в образі Шатова малює нечаєвця Іванова. Але думки Шатова-Іванова хвилюють і самого Достоевського, бо вони є часткою його власного ества.

Уже Бердяєв у книзі «Миросозерцание Достоевського» відзначив, що Шатов — носій юдаїзму з його універсальними зазіханнями¹⁴⁰).

3. Месіанізм
як стрижнева
ідея російської
духовості.

На підставі того, що ми сказали попереду, твердження Бердяєва можна і слід значно поширити. У юдаїстичному месіанізмі цікаво утотожнюється свідомість російської людини з гушці народньої і з різних прошарків інтелігенції.

Месіанізм є стрижневою ідеєю російської духовості на протязі століть. Він ніколи не занепадав у росіян остаточно.

¹⁴⁰) Н. Бердаєв. Миросозерцание Достоевского. Прага, 1923, с. 189-190.

В російському соціалістичному русі месіянiзм виник рiвночасно з зародженням самого руху.

«В тiй чи iншiй мiрi, — каже російський iсторiософ Андреевич, — європейська культура перепрацьовувала рiзні секти і кшталти нашого народолюбства і нашого народництва... Але зерно нашого свiтоспоглядання, мозок костей його майже не пiддавались ні перепрацьовуванню, ні впливовi.

Це... визнання себе вищим типом. В цьому зерні весь час ховалася думка, що ми перші скорiше і краще, і простiше від iнших народiв можемо здiйснити iдеали рiвности і братерства, і що наше життя мiстить у собі всі вiдповiдні умовини для такого здiйснення...»¹⁴¹).

Народовольцi у своїй вiдозвi «До офiцерiв російської армii» захоплювались, як їм здавалося, недалекою перспективою, коли визволена з-пiд царату Росiя створить «народні легiони», для яких вони передбачали «велику ролю в iсторii» і «свiтове значення». Цi легiони покладуть «новi основи цивiлізацiї», бо їм призначено стати на допомогу революцiї в усiй Європi¹⁴²).

З цiєю позицiєю дуже тiсно в'яжуться погляди Ленiна.

4. Ленiнiв
iнтернацiо-
налістичний
месіянiзм.

Ленiн уже в одній з своїх раннiх праць «Що робити?» заговорив мовою месіянiзму, прив'язуючи месіянську ролю російському пролетарiатовi¹⁴³. Росiя є найбільшою фортецею реакцiї, а тому й боротьба проти неї є найреволюцiйнiшою справою в цiлому свiті. Якщо б російські робiтники завалили самодержавство, то тим самим вони стали б авангардом свiтової робiтничої кляси.

Це вiдгонить поширеним у народникiв афоризмом: «тим то ми й попередю Європи, що так вiдстали від неї»¹⁴⁴). Ще чiткiше про месіянiзм говорить Ленiн в 1905 році у статтi «Мiжнародне значення російської революцiї»¹⁴⁵).

Тут він висловлює думку, що від успiху революцiї в Росiї залежить доля свiтової революцiї. Революцiйний переворот на Заходi обов'язково станеться, якщо в Росiї переможе демократична республіка. І Ленiн закликає російських пролетарiв усвiдомити це свiтове завдання, яке скрiпить їхню енергiю в боротьбi, він говорить про «велику визвольну мiсiю».

У своїй пiзнiшiй статтi «Дитяча хвороба „лiвизни” в комунизмі» Ленiн твердить, що ні одна краiна в свiті не мала такої широкої обiзнаности на революцiйних теорiях, як Росiя. Це вважає Ленiн «гранiтною базою» для того, щоб російський большевiзм вiдограв свiтову ролю. Крім того, друга пiдстава

¹⁴¹) Андреевич. Опыт философии... с. 38.

¹⁴²) Ив. Теодорович. Историческое значение партии «Народной Воли» Ж. «Каторга и Ссылка», 1929, И 8-9 (57-58), с. 44-45.

¹⁴³) Н. Ленин (В. Ульянов) Что делать? Собр. соч., ГИЗ, М., 1925, т. V.

¹⁴⁴) Богучарский. Активн. народн..., с. 17.

¹⁴⁵) Н. Ленин. Собр. соч., ГИЗ, 1925, т. VI, с. 207.

світового значення большевізму полягає в тому, що він має за собою «практичну історію, яка за багатством досвіду не має собі рівної в світі»¹⁴⁶).

Цікаві спостереження про Ленінів «азійсько-російський» місячник робить советський дослідник Бантке в 1929 році у статті «Ленін і большевізм на міжнародній арені».

Бантке вважає, що у Леніна є протиставлення «відсталой Європи», «передовій Азії»¹⁴⁷). Ленін певен, що початок вирішальних боїв прийде з Росії і зі Сходу, «при чому цей початок має допомогти пролетаріатові Західньої Європи скинути цю об'єднану силу коронованих розбійників і міжнароднього капіталу». Журнал «Земля і Воля» ще в 1878 році проголосив безглуздими твердження, що соціалізм можливий лише за розвиненого буржуазного устрою¹⁴⁸). А «Народна Воля» в 1881 році немов продовжувала полеміку проти прихильників теорії Маркса, які твердять, «ніби розв'язання сучасного соціалістичного питання не тільки може, але і має з'явитися, як звичайний постулят крайнього розвитку капіталістичної форми визиску, яка нібито сама по собі розвине умови, сприятливі для його розв'язання . . .»¹⁴⁹). Публіцист-народоволець не може погодитися з марксистською тезою, що тільки розвиток капіталізму до своєї вершини може народити нову соціалістичну формацію.

В Росії ще немає такої «глибини» антагонізму станів, як на Заході, але зате російський антагонізм «гостріший», ніж у країнах зрілого капіталізму. І нетерплячий революціонер-публіцист переконує читача, що в Росії революційна хвиля вже почалася і що вона своїх результатів досягне скоріше, аніж «будь-де в іншій країні».

Як відомо, соціал-демократія, серед неї і большевики, починала бій проти народництва саме за цей його утопізм, за припущення, що Росія може обминути капіталістичні відносини. А закінчилось крутим поворотом Леніна, наближенням до народництва, ленінським твердженням, що в епоху імперіялізму треба шукати найслабшу ланку імперіялістичного ланцюга, і цією ланкою не обов'язково має бути країна з найвище розвиненим капіталізмом. Це по суті й була «марксистська» хвіртка, крізь яку Ленін повертався до народницьких уяв.

Народники не хотіли ждати, поки в Росії розів'ється капіталізм, зі зрілості якого неминуче, мовляв, виловляться сили

¹⁴⁶) Ленин. Собр. соч., ГИЗ, 1925, Т. XVII, с. 119.

¹⁴⁷) Бантке. Ленин и большевизм на международной арене. Журн. «Пролетарская Революция», 1929, № 2-3, с. 39.

¹⁴⁸) Революционная журналистика семидесятых годов. Русская историческая библиотека, № 7. Типография «Донская Речь» в Ростове на Дону, сторінка 95.

¹⁴⁹) Литература партии «Народной Воли», вып. I, «Русская историческая библиотека», № 9, с. 266.

соціалістичної революції, Ленін не хотів ждати, поки, згідно з логікою його вчення про імперіялізм, як останню стадію капіталізму, вибухне революція там, на Заході, де, як він думав, капіталістичні відносини не лише визріли, а й перезріли і є вже гнійним боляком.

6. Ленінове відчуття захитаності доктрини марксизму.

Революція «мала вибухнути» в Росії, бо так хотілося, бо на це переконання наставляли якісь іраціональні гони, яких Ленін, мабуть, збагнути не міг.

Психолог, читаючи Ленінові твори перших тижнів, місяців, років жовтневої революції, міг би простежити цікаве явище Ленінової психологічної непевності, відчуття того, що революція розвивається не в згоді з тими доктринерськими уявами, які були властиві Ленінові про імперіялізм, як останню загниваючу фазу капіталізму.

В уяві Леніна Росія могла лише почати світову революцію. За Леніновою аналізою, на Заході вже все назріло, щоб запалати світовим полум'ям. І коли події не справджували цього прогнозу, Леніна охоплювала смертельна тривога, цю тривогу чутно раз-у-раз зі сторінок його писань.

«Пролетарська» революція в Росії почалась всупереч логіці марксизму, і вона почалась в цілковитій згоді із ментальністю російських революціонерів.

7. Еволюція російського комуністичного месіанізму по Ленінові.

Розрив між марксизмом і більшовиками з бігом часу ненастанно зростав. І цей розрив ішов постійно лінією зростання місійної ролі Росії, Москви. В другій половині 20-х років боротьба проти національно-визвольних рухів українського і білоруського народу велася, як боротьба за інтернаціоналізм, втіленням якого є, мовляв, московський нарід, московська культура і Москва, як центр притягання мрії трудящих всього світу. Так советський інтернаціоналізм став на службу російській нації.

На переламі 20-30-х р.р. Сталін розгорнув тезу побудови соціалізму в одній країні. Це був дальший відхід від марксизму. В боротьбі за марксистську ортодоксію зазнали поразки ухильники від лінії партії. Шукати поразки ухилів лише в терорі, затиску внутріпартійної демократії, смішно. Було й це, але, без сумніву, істотність успіху сталінізму полягала в тому, що сталінізм ставив уже виразно на російську карту, засаду російського месіанізму він застосував навіть раніше, аніж перейшов на ґрунт пересадного російського патріотизму.

Партія, поставивши за ціль побудову соціалізму в одній країні, взялася по-месіаністичному показати світові, «як це робиться». Росія, а в хвості за нею і інші народи ССРСР, мали розгорнути перед світом соціалістичний експеримент. Це могло не подобатися неросійським народам Советського Союзу, але Кремль брав чітку орієнтацію на корінну Росію, а все інше нещадно душив.

П'ятирічки стали можливі тому, що вони розпалювали російську месіянстичну ідею, вони постійно тримали у розжевенім стані прагнення до соціалістичного раю, перенесеного з неба на землю, вони підсичувалися суто російським стремлінням не лише наздогнати, але й обов'язково перегнати всі народи земної кулі. Цей велитенський і незбагненний для стороннього ока марафонський біг наввипередки всього СРСР можливий був тільки завдяки тому, що в усіх національних республіках знайшлися сотні тисяч добровільних погоничів з росіян і перевертнів, які своїм ударництвом і стахановством тиснули на трудівників неросійських національностей.

Прикладом того, як у т. зв. соціалістичному будівництві підсичувано месіянське покликання росіян, може бути промова, виголошена в 1939 році головою ВЦВК СРСР Калініним:

«Ми, — казав Калінін, — є першими будівниками соціалізму. Історія приділила нам таку честь. Заставіть нас лише — що це значить! Мине тисяча років, людство вивчатиме історію соціалізму, при тому воно буде захоплюватися і дивуватися, що такі прості люди були першими будівниками соціалізму. Це — найбільше пошанування . . . Думка про те, що нас колись будуть згадувати за великий історичний подвиг в інтересах усього людства, ця думка не може не надихати і не захоплювати нас тепер»¹⁵⁰).

Доба Сталіна, а тепер уже Хрущова — це доба розбуялості фанатичного російського патріотизму, який у своєму нездоровому фосфоричному блискі заховує шовіністичну суть, расистську виключність. Цю виключність висловив уже Сталін у своєму тості на честь російського народу у травні 1945 року. Цим тостом Сталін лише підкреслив те переконання, яке є досить поширене серед росіян, переконання, що російський народ своїми національними властивостями переважає інші народи, а тому росіянам законно належить провідна роль серед інших народів СРСР. Але це був лише початок. Російська ментальність не може спинитися на півдорозі. Офіційна керівниця советської історичної науки, кандидат у члени Ц.К. КПСС А. Панкратова в 1952 році пише:

«Ніколи жадна країна і жаден народ не виявляли стільки творчих сил і талантів, не висували стільки героїв творення, скільки їх дав російський нарід на протязі всієї своєї історії . . . »¹⁵¹).

Це дуже одверте вивищення російського народу вже над усіма народами світу. Панкратова продовжує:

«Російський народ, що на нього буржуазний Захід дивився згори вниз, як на народ „не досить цивілізова-

¹⁵⁰) А. Панкратова. Великий русской народ. М. 1952, с.

¹⁵¹) Там же, с.

ний», опинився на чолі всього прогресивного людства...»¹⁵²).

Весь дотеперішній розвиток большевізму показує, що він іде невпинною висхідною лінією російського месіянізму. Ціль світового панування, проводу «найкращого» народу землі над усіма іншими, є органічною для російського комунізму, бо впливає органічно з російської ментальности. Розмови про мир у большевиків ніколи не відділяються від розмов про «справжню демократію» і про світове поширення комуністичного соціалізму. Мир для Советів можливий тільки в тому разі, якщо весь світ підкориться керівництву російського народу, прийме його світогляд, господарчі й культурно-цивілізаційні ідеали за свої. Відкинути це месіянське завдання ніякий вождь і ніякий провід Росії не спроможен, поки Росія є могутньою країною.

Всяка спроба зректися ідеї світового панування була б для большевізму грандіозною внутрішньою катастрофою, а кожний, хто спробував би на цей шлях стати, був би в очах росіян небезпечним божевільним, якого треба негайно ізолювати від суспільства.

¹⁵²) Там же, с.

ТОТАЛІТАРИЗМ НАРОДНИКІВ І БОЛЬШЕВИКІВ

1. Тоталітарна свідомість — центральний елемент російського світогляду.

Тоталітаризм — явище універсальне, його бачимо у різних народів, у різні епохи. Але він у новітній історії вибухає, як феномен певного відтинку часу і конкретних обставин. Цього не можна сказати про Росію. Тут тоталітарна свідомість є центральним світоглядом елементом країни. Тоталітарну засаду не лише здійснювала російська імперська бюрократія на чолі з царем, її ісповідували в Росії також здавна ліві революційні елементи. Ця засада іде через Белінського, Кіреєвського, Огарьова до народників і через них передається, як інтимна властивість російського духу, большевикам, які з нечуваною ще в історії людства послідовністю здійснюють тоталітаризм у практиці політичного й духового життя. Щоб така «бездоганність» тоталітарного уодноманітнення, яка є сьогодні в ССРСР, могла стати дійсністю, треба було справді мати в історичних російських традиціях дуже окреслені ідеали «революційного» тоталітаризму. І большевики їх мали найяскравіше виявлені в поглядах Ткачова.

2. Тоталітаризм Ткачова.

В концепціях цього російського якобінця відбувалася багатозначна синтеза марксизму з російськими настановами «единомыслия». Матеріалізм ставав підставою, обґрунтуванням тоталітарного розуміння життя. Ткачов вважає, що соціалістична економіка підпорядковує приватний економічний інтерес загальному, встановлює контроль над індивідуальними потребами, регулює розподіл засобів. Соціалізм має запанувати на всій земній кулі. Інших економічних формацій не передбачається. Але буття визначає свідомість. І коли буття скрізь буде уодноманітнене соціалістичною формою відносин, то і свідомість, як відбиття економіки, неминучо має стати так само уодноманітною. В суспільстві, позбавленому соціалістичних відносин, є багато суб'єктивних поглядів, існує боротьба думок. Нічого цього не повинно бути в соціалістичному суспільстві:

«істина і справедливість були б обов'язково для всіх людей зв'язані з уявами про певні, означені форми суспільного буття, і кожний, хто зв'яже з ними уяви про якісь інші форми, тим самим виявляв би, що він не розуміє істини і справедливості...»¹⁵³).

¹⁵³) Ткачов. Что такое партия прогресса. Избр. соч., II, с. 215-216.

Або інакше кажучи, знов таки словами самого Ткачова:

«об'єктивний критерій соціального прогресу, будучи єдиним в дійсності, повинен і мислитися всіма однаково»¹⁵⁴).

Отже, за соціалізму має бути повна однастайність думання, відповідно до однаковості економічних відносин і форм, якими визначаються мисленні уяви. І раз соціалізм обов'язково має прийти, як вірив Ткачов на підставі запевнень Маркса, то уодноманітнення мислення в душі майбутньої соціалістичної економічної бази є для Ткачова на порядку денному.

Огарьовське «не можна терпіти розбіжностей думок»¹⁵⁵) у Ткачова вже набуває характеру «науково обґрунтованої» вигоди.

3. Схрещування
тоталітаризму
з антиіндиві-
дуалізмом
у Ткачова і
у большевиків.

Ткачов говорив яскраво і сміливо про те, що роїлося в іраціональних глибинах російської психіки. Ткачовська апологетика тоталітаризму стала немов етичною основою для духових відносин, що їх культивується в ССРСР. Ніхто голосно не кричить про те, що не може бути індивідуальної думки. Навпаки, сам Сталін кілька разів у своїх виступах говорив про потребу боротьби думок. Таке представлення справи потрібне на експорт. Але внутрішні відносини духового життя якнайбільше регулюються саме ткачовщиною.

В основі советського затиску думки лежить твердження, що об'єктивна істина одна, яка відповідає найуспішнішому розвитку соціалістичних відносин. Не може бути науки, яка б не служила завданням соціалістичного будівництва, отже, не може бути й науки, яка б стояла поза відображенням об'єктивної істини, істини соціалістичних відносин і соціалістичного будівництва.

У соціалістичному безкласовому советському суспільстві наука і взагалі думка може бути лише советсько-соціалістичною, все інше має бути нещадно викорчовуване. А що єдиним інтерпретатором того, як соціалістична економіка визначає свідомість, є провід партії, точніше диктатор чи диктаторська кліка, то вся наука і духовість регулюється згори, часто зовсім безжально у відношенні до наукової істини; ламається найелементарніша логіка, притаманна тій чи іншій науці, а люди, що відхилилися, ідуть на заслання, а іноді, як «шкідники», підпадають смертній карі. Ніде в світі немає такої цитатоманії, як в ССРСР, штучного притягання цитат саме провідних авторитетів партії, цитування їхніх висловів навіть у писаннях з медицини, астрономії тощо. Це є зовнішня ознака рабства думки. Переслідування інакомислячих іде головню в зв'язку зі зміною в партійних верхах. Зміна одного проводиря в партії другим веде

¹⁵⁴) Там же, с. 222.

¹⁵⁵) Из истории русской философии XVIII-XIX веков. Московский орден Ленина Гос. Университет им. Ломоносова. 1952, с. 144.

за собою й переслідування науковців, письменників, що були причалені до попередньої партійної зірки.

Дуже цікавим для розкриття феноменології російського духу є міркування Ткачова про закономірність зрівняння заробітної платні за соціалізму.

Докази до цього зрівнення є, дійсно, «шедевром» російсько-го тоталітаризму. Ткачов каже:

«... що більше будуть згладжуватися індивідуальні відмінності людей, що абсолютніша буде їх рівність фізичною і психічною стороною,... то можливіше буде застосувати в практику принцип заробітної платні. Завдання розв'яжеться, принцип стане здійсненим, коли всі люди стануть безумовно рівні, коли між ними не буде існувати ніякої різниці ні з розумового, ні з морального, ні з фізичного боку. Але тоді всі вони будуть брати цілковито рівну участь в прибутках виробництва і всяка спеціальна оцінка їхньої праці стане зовсім зайвою»¹⁵⁶).

Тобто зникне потреба в заробітній платні, яка може бути замінена однаковою винагородою однакових людей.

Ця віра Ткачова, що всі люди за соціалізму будуть цілком однакові, позбавлені індивідуальних особливостей, є лише скрайнім висловом тої надзвичайно широкої в російському народництві, та й не тільки в народництві, течії антиіндивідуалізму, про яку ми вже говорили раніше. Індивід для перемоги виду відмовлявся від себе, жертвував собою до решти, а завершувалось це ідеалом отарности, що є глибинною підставою для тривалого тоталітаризму, який не є вже тільки політичною формою організації суспільства, організації, яку можна усунути, а таким явищем, яке коріниться в національній духовості.

Що ідея зрівнення людей у їх індивідуальних властивостях характеристична для большевізму, можна також побачити на підставі ставлення большевиків до проблеми заробітної платні. Варто лише заглянути в XIV том Леніна, перше видання (напр., стор. 235, 517), щоб переконатися, що партія в перші місяці і роки советської влади стриміла до цілковитого зрівняння платні. Підвищена оплата визначних «буржуазних спеціалістів» трактувалась як аномалія, якої пізніше вдається уникнути.

І лише довші роки господарчої діяльності серед ряду розтращених ілюзій розбили також і ідеал урівнення заробітку. В добі соціалістичних п'ятиліток виступає вже гасло боротьби з «уравниловкой», однак прикметним є те, що ця боротьба постійно натрапляє на стихійні перешкоди, очевидно, перешкоди ці лежать у самій природі ментальності організаторів виробничих процесів.

¹⁵⁶ Ткачев. Предисловие и примечания к кн. Бехера «Рабочий вопрос». соч., I, с. 427.

Ідеал Ткачова щодо зрівнення всіх з матеріального боку не здійснився. Советська дійсність народила нову маєтну верству бюрократії, військових вельмож тощо.

Але над зрівненням ментальностей, уподобань, індивідуальних смаків, побутових обставин советська державна машина не настанно працює. Росіяни і квислінги з неросійських народів ССРСР дають застрашливі приклади психічної уодноманітності. Люди говорять завченими формулами, глибокі емоції підмінюють штампами емоцій. Все це виглядає благонадійно і... отарно.

4. Вичуття
Достоевським
тоталітарних
тенденцій ро-
сійського духу.

Це, як російську історичну можливість, геніяльно передбачав ще Достоевський. Його герой Шігальов («Беси») мріє про упорядження людського цастя:

«Він пропонує у вигляді кінцевого розв'язання питання — поділ людства на дві нерівні частини. Одна десята частка дістає свободу особистості і безмежне право над рештою дев'ятьма десятинами. Тії ж мають втратити особистість і безмежне право і обернутися як немов би в отару і за безмежної слух'яности осягнути шляхом перероджень первісного раю, автім будуть і працювати».

І навіть ця картина ще не є досконалою візією сьогоднішньої дійсности. Бо «одна десята» не є цілковитим паном становища, але рабою всевладного диктатора чи кліки, і для повноти картини треба звернутися до іншого вислову про ідеал Шігальова:

«У нього гарно в зошиті, — у нього шпигунство. У нього кожний член суспільства дивиться один за одним і зобов'язаний доносом. Кожний належить усім і всі кожному. Всі — раби і в рабстві рівні».

Це сказано справді геніяльно — пророчо. Аж до загальної рівности, як деталі. Бо в ССРСР всі називають себе «товаришами», і маршал, і робітник. Рівність у рабстві.

5. Природа
советського
тоталітаризму
на прикладі
упадку Берії.

Доля Берії символічна. Це лише в ССРСР можливо, щоб людина десятки років мала в руках всю поліційну владу, робила найбільші злочинства, проливала, говорячи зовсім реальною мовою, моря крові і тішилася становищем провідника народу й патріота, щоб в один рокований момент позбутися всього, чести, імени і життя.

6. Тоталітаризм
Нечасва і
большевиків.

Ментальність російського тоталітаризму страшна в своїй ненависті до вільної думки. Нечасв у відозві від імени мітичного об'єднання «Народньої розправи» писав, що одним з найбільших ворогів революції є публіцистика, неприхильна до революціонерів. Він вважав, що публіцистів треба «примусити мовчати тими чи іншими спос-

бами (хоч би і позбавленням язика)¹⁵⁷). Большевики пляни Нечаєва широко здійснили, вони вжили не лише заборони всіх не згідних з ними органів друку, але й переводили масове винищення представників преси і публіцистики.

¹⁵⁷) Глинский, I, 413.

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПАРТІЙНІ ЗАСАДИ НАРОДНИКІВ І БОЛЬШЕВИКІВ

Російські комуністи дещо перейняли від народників у ділянці організаційно-партійній. І тут на першому місці треба відзначити засади конспіративності діяння і професійну постановку революційної праці.

Ми вже говорили про самозречення народників, повне відмовлення від інтересів власної особистості для потреб діла. Цей стан був закріплений також організаційними нормами. Перша точка статуту «Виконавчого Комітету «Народньої Волі» звучала так:

«У „Виконавчий Комітет” може вступити лише той, хто погодиться віддати в його розпорядження все своє життя, все своє майно безповоротно, а тому і про умови виходу з нього не може бути й мови»¹⁵⁸).

У здійсненні цієї засади народовольці дали блискучі зразки, які залишалися лише предметом ідеалізації для большевиків, бо їм ніколи не пощастило досягнути тої атмосфери самозречення, яку виплекали народники-народовольці.

Народництво мало в своїх лавах блискучих конспіраторів. Віртуозом конспірації був Михайлов. Він розробив засади цього революційного мистецтва. Поза справою революції він нічого не визнавав. З тюрми він вислав своїм друзям заповіт, у якому вимагав, щоб революціонери контролювали один одного в практичній роботі і навіть у найменших справах побуту. Треба, щоб ближчі товариші знали, як людина живе, що носить з собою, як і що записує. Слід призначитися, щоб ця взаємоконтроль нікого не ображала і вважалася нормою¹⁵⁹).

Ленін, як твердить Крупська, мав особливу пошану до Михайлова¹⁶⁰).

Організаційна система народовольців діяла майже бездоганно, особливо до убивства Олександра II. І коли прихильники уряду хотіли висміяти їхню діяльність, підкреслюючи, що коло революції заходилися недоучки, то народовольці на це відповідали:

«Ось уже кілька років «ті, що не закінчили курсу

¹⁵⁸) Глинский, II, 344.

¹⁵⁹) Там же, с. 357.

¹⁶⁰) Н. Крупская. Воспоминания . . . , Вып. I, с. 14.

наук», безупинно вражають всіх експромтами знання, вмілості, винахідливості. «Недоучки» творять прекрасно поставлену друкарську справу; «недоучки» створюють паспортову систему з усіма тонкощами канцелярїйними; «недоучки» вводять у себе найкращі системи озброєння і пускають в хід останні найновіші завоювання в галузі техніки. У всіх фазах боротьби революціонери мимохіть нагадують собою вищу культурну расу, що міряється силами з численними, але дикими ордами уряду. Знання і винахідливість — безперечно, на стороні «недоучок»¹⁶¹).

Саме оцій «расовій вищості» народовольців Ленін і заздрив. Він мріяв про «чудову організацію», про «бойову централізовану організацію». На закиди, що «Іскра» є народовольчим органом, він відписував:

«Нам це обвинувачення, розуміється, тільки лестило, бо якого ж порядного соціал-демократа не обвинувачували економісти в народовольництві?... І тільки найгрубіше нерозуміння марксизму (або «розуміння» його в дусі «струвізму») могло породити думку, що виникнення масового, стихійного робітничого руху *позбавляє* нас обов'язку створити таку ж гарну, як була у землевольців, створити ще непорівнянно кращу організацію революціонерів . . .»¹⁶²).

Організаційна стрункість народовольців виростала із принципів Ткачова і його «Набата». І сюди ж, до Ткачова, звертав свої очі й Ленін. Більше того, він спокушався навіть засадами Нечаєва. Він уважав і на передвісника революційного народництва, шістдесятника Зайчневського¹⁶³).

На думку Ткачова, успіх революції залежить насамперед від організаційної спаяності, від наявності чіткого пляну дії, який виконується під твердим керівництвом. Організація має бути заснована на централізації влади, але з рівночасною децентралізацією функцій¹⁶⁴). У Нечаєва конспіративно-диктаторський принцип випнутий ще драстичніше. Він вважав, що загальний план діяльності і його рацію може знати лише головний штаб революції, всі інші не можуть знати цілості, а тільки ті окремі деталі, які їм належить виконати. Революцію повинен очолювати диктатор.

Саме такий характер організаційної розбудови обстоював Ленін. Вже у своїй праці «Що робити?» підносив він вимогу такої конспірації, яка вузько спеціалізувала б революціонера на виконанні одних і тих же завдань, і закликав до скромности,

¹⁶¹) Литература партии «Народной Воли» . . . , с. 106.

¹⁶²) Н. Ленин (В. Ульянов). Собр. соч. ГИЗ, М., 1925, т. V, с. 228-229.

¹⁶³) Б. Козьмин. П. Г. Зайчневский в «Орле» и кружок «Орлят», Ж. «Каторга и Ссылка», 1931, № 10 (83), с. 112-113.

¹⁶⁴) Ткачев, I, 52.

яка не повинна претендувати на широке знання цілої справи, а задовольнялась би технічним постійним виконанням деталі.

Організаційна централізація і суворі дисципліна були тими принципами, з-за яких, як відомо, вибухнув розкол, що привів партію до поділу на меншовиків і більшовиків.

В самий розпал організаційної дискусії між обома фракціями соціал-демократії прихильники Леніна — уральські більшовики — видали заяву, в якій висловили найбільш одверто те, до чого стримів Ленін:

«Треба сказати, — писали вони, — не тільки про Росію, але і про світовий пролетаріят, що йому потрібно підготовляти і підготовлятися до здобуття сильної, владної організації. Без спільної, владної, централізованої організації він не зможе керувати, не зможе використати влади, яка, уже не довго ждати цього, потрапить у його розпорядження. Підготовка пролетаріату до диктатури — таке важливе організаційне завдання, що йому мають підлягати всі інші . . . Можна закинути, що диктатори з'являлись і з'являються самі собою. Але так не завжди було, і не стихійно, не опортуністично повинно це бути у пролетарській партії. Тут повинні сполучатися вищий ступінь свідомости з безумовним послухом; одно повинно викликати друге (свідомість необхідности є свобода волі)»¹⁶⁵).

Це дуже цікаве висловлення, яке, дійсно, і стало пізніше організаційною засадою більшовиків. Ці рядки кидають ще один жмут світла на підстави советського тоталітаризму і на внутрішню більшовицьку логіку його виправдання. Партійно-комуністична логіка тісно поєднує свободу волі і диктатуру. Не дивно, що в системі советської диктатури так багато говориться про забезпечену свободу.

¹⁶⁵) Валентинов. Встречи с Лениным, 1953, с. 192-193.

РЕВОЛЮЦІЙНІ МЕТОДИ НАРОДНИКІВ І БОЛЬШЕВИКІВ

1. Наслідкування
більшовиками
народників
у стратегії
і тактиці
боротьби.

Ще більше, як у ділянці організаційній, наслідували більшовики народників у царині тактики і стратегії боротьби. Революційна тактика Леніна ґрунтувалася на народницьких чуттєвих основах, крізь які прозирала російська стихія.

2. Ставлення
народників і
більшовиків
до російської
буржуазії й
інтелігенції.

Народники легко перейняли Марксову тезу про те, що чим далі на схід, то підлішою є буржуазія. Народницьке сприйняття потрудилося над тим, щоб розфарбувати цю тезу у відношенні до Росії. Народники доводили, що російська буржуазія примітивніша і нікчемніша від західньої¹⁶⁶).

Весь російський лібералізм скидався в одну купу, все це було «буржуазією», і лібералів треба було підштовхувати на шляху революції і, кінець-кінцем, буржуазні завдання революції винести на своїх плечах, щоб по тому приступити до соціалістичних. Про російських лібералів і їхній опортунізм Желябов говорив так:

«Ці люди у нас цілком безсилі і з яких би то не було причин виявляються нездібними дати Росії вільні установи і гарантії особистих прав. А тим часом ці установи настільки потрібні, що за їх відсутності ніяка діяльність не можлива. Тому російська соціально-революційна партія примушена взяти на себе обов'язок зломити деспотизм і дати Росії ті політичні форми, за яких можлива стане „ідейна боротьба”»¹⁶⁷).

Вже тут є загальна схема революційної тактики, яку Ленін перебрав і розвинув перед революцією 1905 року. Коли ортодоксальні марксисті захопились економічною діяльністю, страйковим рухом, Ленін кликав до політичної боротьби, до повалення самодержавства. В його розумінні соціал-демократія мусіла спочатку очолити буржуазно-демократичну революцію, щоб виконати її найбільш повно, щоб штовхнути ліберальну буржуазію найдалше, а тоді вже перед пролетаріатом поставити завдання соціалістичної революції.

Цитата у Желябова, яку ми щойно навели, оперує спокійно — зрівноваженими висловами. Але це для народників було не

¹⁶⁶) Революционная журналистика 70-х гг. . . . , с. 54.

¹⁶⁷) Глинский, II, 342.

характеристичне. Їхня фразеологія була палючо-їдка на адресу буржуазії чи, власне кажучи, всього того, що вони в буржуазію включали.

І тут Нечаєв більше відображав народницький радикалізм, коли писав:

«Час фрази закінчився — надходить час діла; нема чого ждати почину від авторитетних розумників; на них надія погана. Скоро — криза в Росії куди більша тої, яка була за оголошення волі обдуреному царем народові; чи знов наші розумники, проречисто глаголячи і пишучи, спиняться на словах і не кинуться очолити народні юрби; чи знов мужицька кров проллється дарма... Ганьба!... Народ встає і бореться, а цивілізована сволота, що вивчає право людини, залишається німотною і байдужою до справи мужиків»¹⁶⁸).

Це сказано з такою ж різкістю, з якою любив писати Ленін про буржуазію й лібералів у 1905 році. Він так само шпетив «ліберальних маклерів». Це йому належить енергійне означення: «Пролетаріят бореться за владу, буржуазія підкрадається до влади».

У програмі «Фракції робітників «Народньої Волі» зазначається, що робітники можуть користатися з допомоги «освічених людей», але відразу по цьому й застереження, що це лише «тимчасовий друг», а далі доведеться йти лише з «соціально-революційною» партією¹⁶⁹).

В цьому звучало глибоке недовір'я до інтелігенції взагалі, до всіх, хто не зв'язав себе тісно з підпіллям, сектантство уже не в догмі, а у відмежуванні.

Ковалик у своїх спогадах свідчить, що негативне ставлення серед молоді до інтелігенції чимраз більше зростало.

«Кропоткін визнавав учнів і взагалі інтелігентів, що не обернулися в робітників, за непридатних для організації, молодь же йшла далі і вважала їх взагалі ні до чого не здатними. Лайка на адресу інтелігенції лунала так же часто, як у часах розцвіту марксизму».

Ковалик закінчує парадоксом, він думає, що ці лайки слід пояснювати любов'ю молоді до інтелігенції. Таке припущення йому нічим підперти. Дійсність говорила зовсім інше. І в цій ненависті виявлялася характеристична риса російської національної свідомості: стремління «раніше і краще всіх» досягнути соціалістичний рай. Буржуазія ж нагадувала прозу життя, зненавиджену еволюцію, крізь яку треба було перейти, інтелігенція вважалася з того ж кодла, бо ставала чинником мирного прогресу, а не тих шалених стрибків у «царство свободи», про які мріяли російські революціонери. Поняття «народ» на-

¹⁶⁸) Революц. движ. 60-х гг., с. 222-223.

¹⁶⁹) Глинский. II, с. 452.

було соціально-клясового характеру, народом вважалися селяни і робітники, все інше виключалося з поняття народу.

3. Народницькі мрії про жорстоку клясову розправу і здійснення цих мрій у большевиків.

Народники вже сказали: кляса проти кляси. В клясовій аналізі не було ще марксистської чіткості, зате було щось інше: цілий вулькан клясової ненависти, яка у німецьких доктринерів соціалізму не сягала такої емоційної напруги. Кровожерна мрія клясової помсти, всеруїнного гурагану розгорнулася у Бакуніна: це російська душа знаходила вираз для свого розмаху.

Особливо понурими пекельними фарбами малював час розплати Нечаєв у відозві: «Мужичкám і всім простим людям робітникам». Сказавши про вищі урядові чинники, Нечаєв продовжує:

«Станові, справники, мирові посередники, мирові судді — все одна сволота, один другого боронять, а нас сти-скають та жмуть. Треба нам їх всіх до решти знищити, щоб і духу їх не лишилось, щоб і уплудитись вони не могли знов ніяк. А для цього треба нам буде, братчики, міста їхні палити. Та випалювати внівець. Та місця випалені розорювати. У містах простого народу зовсім мало живе, та й той живе на послугах, щоб на податок заробити. А коли не буде подушних та стягнень, нема чого і в місті нашому братові жити, нема чого прислуговувати, кожний мужик буде сам собі пан»¹⁷⁰).

Сказано це всупереч марксистській доктрині, яка в містові бачить центр революційної сили. Але Марксова клясова ненависть знайшла тут собі чисто російське розвинення. Цього було забагато і для народників. Вони ще не ввійшли до такої міри у вир ненависти. Але творили культ ненависти, історично підготували кровожерність большевізму, і заклик Нечаєва здійснився за большевізму, та не на містах, а на селах, з особистою нищівною силою на тілі неросійських поневолених народів.

4. Страшна специфіка російської революції

Кожна революція несе з собою знищення і кров. Але ніде кривавий бенкет не затягався на цілі десятиліття, так, як у ССРСР. Ніде нова влада по своїм скріпленні, в обставинах мирного розвитку, не ставила собі завдання фізичного знищення мільйонів людей. А саме це сталося в ССРСР за часів «знищення куркуля, як кляси» і колективізації. Російський дух нечаєвщини розгорнувся на всю широчінь. А що він був російський, то і садизм своїх виявів звернув найперше проти поневолених наро-

¹⁷⁰) Богуч. Акт. нар., 147.

дів. Візія Нечаєва на українським селянстві здійснювалась буквально. Були села, які виморено голодом поголовно. Хутори ж нищено з коренем: жителів їх, як куркулів, висилано на Сибір, у концтабори, хутірські будівлі руйновано, місце розорювано, так, щоб і сліду не лишилося.

ВДІБЛИСК НАРОДНИЦТВА У ЖОВТНЕВІЙ РЕВОЛЮЦІЇ

1. Оптимістична містифікація — характеристичний елемент російської революції.

Коли Бердяєв твердить, що російська свідомість есхатологічна, він має цілковиту рацію. Росіянин постійно прагне «чуда», «откровенія», він завжди перейнятий спрагою «царства небесного».

Революціонер це царство уявляв у вигляді «соціалістичного раю», до якого треба прийти крізь «страшний суд» революції. Секрет могутності советської системи в тому й полягає, що нинішня советська верхівка добре схопила суть духовости етнографічної Росії, яка, відмінно від неросійських народів ССРСР, перебуває у постійнім напнятій прагненні до «царства небесного на землі»; тепер уже, коли виявилось, що соціалізм не є едемом, всі стремління спрагнених переключено на здійснення мрії комунізму.

Негайности «другого пришествія» прагнули народники. Революціонерам всіх епох і країн властиво вірити в успіх своєї справи, бути оптимістами, без цього не могло б бути революції. Але народники відзначалися вірою в негайний успіх бунту чи змови і тоді, коли не було ніяких підстав до такої віри, вони займалися самосугестією.

2. «Сьогодні або ніколи».

Народники поспішали. Вони не хотіли, щоб Росія проходила болючий період капіталізму. Їхнім паролем було:

«Ми не хочемо обіцянок повільного прогресу і поліпшень: наша любов не дозволяє нам ждати».

Іванчін-Пісарев у 70-х роках висловлював переконання, що переможна революція станеться не пізніше, як за чотири роки¹⁷¹).

Нечаєв вірив, що всенародне повстання почнеться обов'язково в лютому 1870 р. Тому він поспішав з творенням своєї підпільної організації, тому він пускав у хід цілу систему містифікації, штучними доказами старався довести могутність свого підпілля, щоб якнайбільше втягнути людей в організацію, аби на момент близького повстання мати кадри, що очолять народню масу.

Ткачов також гнав навпростець до революції, він з усіх сил намагався підступувати революційні елементи. Він твердив, що Російська Імперія, спираючися лише на чиновницьку бюрократію, не має ніякої реальної сили, вона не має ніякої підпори

¹⁷¹) Н. Морозов. Повести моеї життя... с. 155.

у клясовому складі суспільства, вона лише слаба паразитарна надбудова над суспільністю. Але, казав він, є величезна загроза в тому, що наростає капіталізм, який створить клясову підпору для самодержавства. Тому з революцією треба поспішати.

«... сьогодні єдиним сильним і небезпечним ворогом є для нас тільки ця нікчемна купка автократів... Це сьогодні. Але що буде завтра? Не надійтеся занадто на глупство наших ворогів. Користайтеся хвилиною. Такі хвилини не часті в історії. Пропустити їх — значить добровільно відсунути можливість соціальної революції надовго, може назавжди»¹⁷²).

Оце «сьогодні або ніколи» тяжіло над російською революцією. У Леніна, у жовтні 1917 р., коли він впадав у гістерію, переконуючи ЦК в потребі негайного збройного виступу, це звучало також по-ткачовському: «Завтра вже буде пізно».

3. Жовтнева революція за рецептами Бакуніна, Ткачова.

В жовтневій революції було дуже мало оригінальності, вона лише синтезувала мрії попередніх російських революціонерів і апокаліптично здійснювала те, що вже було в російській уяві, але могло здаватися лише марінням божевільного.

Бакунінське пристрасне заперечення принципу державности, без сумніву, є цілковитою протилежністю до позицій большевізму, який створив наймогутнішу і найбюрократичнішу російську державність. А все ж таки большевізм, що поєднує в собі безліч російських духових суперечностей, у момент повалення влади Керенського, в перших тижнях і місяцях свого панування, дуже нагадував бакунізм. Це був час, коли нищення стало священним кличем, коли воно не знало ніяких рамок і спину. Це був час розбуялості стихії, яка топче все устояне, традиційне, знущається з нього. Це була хвилина, коли ще ідеал советської державности не мислилася, як стала форма організації суспільства, коли мрії про світову революцію ще творили ґрунт для антидержавницького нігілізму, що виявилось, наприклад, і в нарадах ЦК РКП в момент берестейських переговорів з німцями. Ленін уже тоді намагався окреслювати концепцію і практику советської державности, але він ще не взяв у тісні руки бурханя сліпої російської стихії, «вітру революції», ба більше, він, немов мітичний Брей, спустив сам ці вітри шугати безмежними просторами своєї батьківщини, бо це до певного часу входило в його пляни. «Мир хижам, війна палацам!» — це гасло проголосив колись Бакунін. Але його дослівно повторив Ленін у 1916 році, передбачуючи наближення революції: «не мир без анексії, а мир хижам, війна палацам, мир пролетаріатові і трудящим, війна буржуазії»¹⁷³).

Бакунін вважав, що згубою для революції було б відразу починати запровадженням соціалістичних відносин на селі. Спочатку треба обдурити дрібновласницький інстинкт селян,

¹⁷²) Ткачев, I, с. 44-45.

¹⁷³) Ленін.

треба віддати їм усю землю, яка належить великим землевласникам і державі і аж по закріпленні перемоги над буржуазією можна буде взятися за соціалізацію села¹⁷⁴).

Саме шляхом цієї тактики пішла большевицька партія, одним з перших заходів якої було декретування передачі землі в руки селян. Російський революційний рух завжди був ласий на містифікації, містифікацією захоплювався Зайчневський в 60-х рр., далі Нечаєв, Стефанович і Дойч, Желябов¹⁷⁵). Але большевицька містифікація перевершила все, вона була колосальна і вона у великій мірі вирішила успіх першого етапу революції.

Кличі жовтневої революції були пересичені демагогією, вони були такі ж демагогічні, як колись у Ткачова.

Ткачов у статті, написаній для поширення в народі, так малював селянське життя після успіху соціалістичної революції:

«І зажив би селючок приспівуючи, зажив би життям превеселим. Не мідяними грішми, а червінцями золотими гаманець його був би повний. Товару всякого та птаства свійського у нього було б без ліку. За столом у нього м'ясива всякі, та пироги іменинні, та вина солодкі від зорі до зорі не знімалися б.

І їв би він, і пив би він, скільки в черево влізе, а працював би, скільки сам захоче. І ніхто б його ні в чому неволити не смів: хочеш їж, хочеш на печі лежи. Най-пречудовіше життя»¹⁷⁶).

Саме в дусі такого тваринно-матеріалістичного ідеалу представлявся селянським і солдатським масам соціалізм, тим масам, які вистраждалися від воєнної руїни й недоїдання, від кількох років небезпечного вошивого життя у фронтових шанцах. Ці маси нічого не хотіли, крім наділу землі і селянського гаразду, і большевицькі агітатори багато зробили, щоб привабити їх матеріалістичним ідеалом безтурботного селянського життя.

Ткачов твердив, що «Ждати ініціативи прогресу від більшості — глупство, якщо не зрада»¹⁷⁷).

І Ленін, ідучи слідами заповітів Ткачова, сперся для початку на «ініціативну меншість», на партію, на вузькі кадри робітників Петрограду і матросів балтійської фльоти, на дуже незначні військові відділи¹⁷⁸). Це вже були фанатики, ті, що «не могли собі дозволити ждати».

Ткачов твердив, що «Ждати ініціативи прогресу від меншість, вона повинна досягнути першого яскравого успіху над урядом і цим потягнути за собою інертну масу, яка вклю-

¹⁷⁴) Ю. Стеклов, III, 282.

¹⁷⁵) Про ролі містифікації в народництві див.: Глинский, II, 479, а також «Революционное движение 60-х гг.», с. 225.

¹⁷⁶) Кузьмин. От 19 февраля..., с. 127.

¹⁷⁷) Ткачев, I, с. 24.

¹⁷⁸) С. Мельгунов. Как большевики захватили власть. Париж, 1953.

читься у справу тільки тоді, коли бачитиме, що успіх може бути легким і не потребує особливих жертв, але дія цієї маси дуже важлива повсюдністю руїни, яку вона вносить в державну машину, ламаючи її скрізь, унеможливлючи величезним силам ворога вдарити в центрі, де відбувається головний акт революційної драми.

Після цього «ініціативна меншість» декретами згори закріплює перемогу соціалізму. Саме цей шлях вибрав Ленін у жовтневій революції.

За кілька років до того між більшовиками і меншовиками точилася дискусія: чи революція має йти знизу — силами свідомої маси, — чи згори, силою декретування «ініціативної меншости».

Ленін сказав, — і згори, і знизу — і цей варіант здійснював. Мельгунов у книзі «Как большевики захватили власть», проаналізувавши багато фактичного матеріалу, вказує, що в жовтневі дні більшовики перемогли не тому, що мали багато сил, а тому що тримали у своїх руках ініціативу, тоді як уряд потонував у безконечних дискусіях і ваганнях.

Деморалізовані маси стояли осторонь і дивились на змагання, як на цікаву виставу. І більшовикам вдалося втягнути маси в переворот лише тоді, коли стало ясно, що уряд не здібний на опір і що переворот робити легко.

Лише після закріплення перших успіхів партія почала брати в карби масу і масою, як казав Ткачов, «м'ясом революції», відстоювати свої здобутки.

ВИСНОВКИ

Закінчуючи розвідку, до речі було б зробити загальний підсумок.

Народництво і большевізм — це лише два ступені одної синтези російського духового життя. Ця синтеза є немов баянс многовікового розвитку російської ментальності. Наприкінці доцільно перерахувати ті конкретні духові властивості російської синтези, яку дає большевізм. Глибокий аморалізм, прив'язаність до візії світової пожежі, примітивізація культури, спрощування всіх явищ духового і душевного життя людини, плекання принципу тенденційності, сліпої непримиренності, заперечення вартості індивідуального розвитку і підміна його колективізмом, підміна релігії патосом чоловікобожества, чуттєво надсадна боротьба проти релігії з одночасним використанням релігійних переконань для політичних цілей, тоталітаризм не в самих лише політичних конструкціях, а в духових глибинах, у стилі мислення і відчуження, нарешті, доведення російського месіанізму до його zenіту — ось властивості большевізму. Маскуючи їх, іде він на підбій світу.

Саме народництво, від якого советські дослідники і публіцисти так старанно відмежовують історію комуністичної партії, має багато зв'язків із большевізмом. І через цей зв'язок найбільше промовисто розкривається російськість теоретичного багажу і практичної політики Леніна, Сталіна та їхніх ступайків.

Однаке ідея месіанізму большевиків розгорнулася в таких грандіозних масштабах, що в *ілюзорному* світлі її губляться *реальні* обриси цілоти явища советського комунізму.

Було б великою наївністю припускати, що світовий комунізм у різних країнах Сходу і Заходу є лише наносним виявом, результатом московських впливів.

Але не меншою наївністю було б не бачити, що Росія в основному спромоглася політично і духово підпорядкувати собі національні комунізми і поставила їх на службу своїм імперіалістичним завданням, що становлять сьогодні найбільшу світову небезпеку.

В подоланні цієї небезпеки важливим засобом є розкриття дійсного обличчя Росії, розкриття російської природи явища большевізму, який претендує на світово-універсальне значення.

RÉSUMÉ

Der russische Marxismus entstand in heftigen Kämpfen gegen die Bewegung der Narodniki (Narodničestvo), aber der aufmerksame Forscher wird leicht viele Übereinstimmungen zwischen dem „Narodničestvo“ und dem russischen Marxismus, besonders dem Bolschewismus, feststellen, wenn er die russischen Grundzüge beider Geistesrichtungen verfolgt. Bis jetzt haben jedoch nur russische Forscher (Berdjaev, Dan, Valentinov, Teodorovič, Gamberov) ihr Augenmerk darauf gerichtet; dabei hinderte sie oft das Moment der nationalen Subjektivität daran, an dieses Problem mit leidenschaftsloser Sachlichkeit heranzugehen.

Objektiv gesehen, entwickelte sich die marxistische, später bolschewistische Bewegung als Fortsetzung des „Narodničestvo“, als eine mit nationalen Zügen ausgestattete revolutionäre Aktion — subjektiv jedoch erschien sie den Trägern dieser Aktion als direkter Gegensatz zur Narodniki-Bewegung. Schon P. L. Lavrov, einer der Verfechter der Narodniki-Theorie, stellte das Fehlen eines wirklich prinzipiellen Unterschiedes zwischen den „Narodovol'cy“ (Parteigänger der „Narodnaja Volja“) und den russischen Marxisten fest. Die Menschewisten bemerkten sehr bald die russische Eigenart des Bolschewismus und beschuldigten diesen daher des Verrats an der orthodoxen Lehre. I. Lalajanc behauptet, Lenin habe einige Sympathien für den Terror der „Narodnaja Volja“ gehegt. Die Krupskaja lobt bei Lenin das Vorhandensein einer guten Ausbildung nach dem Muster der „Narodovol'cy“. Zinov'ev sagt, Lenin habe in jungen Jahren an den studentischen Umtrieben der Narodovol'cy teilgenommen und gleichzeitig mit einem Bein auf dem Boden des Marxismus gestanden. Lenin behauptete, Chalturin sei der erste Arbeiterführer Rußlands gewesen. Bei Lenin assoziiert sich dieser Gedanke mit der Sozialdemokratie. Chalturin war aber Narodovolec, was durch die Geschichte ganz eindeutig festgelegt ist. Trotzdem hatte Lenin recht, und zwar darin, daß sich die russische Erscheinungsformen des Bolschewismus als Präludien zum Bolschewismus dem Narodničestvo anließen, ja sogar mit ihm zusammenwachsen, sich also gegenseitig durchdrangen. Die launische Version des russischen Marxismus, eine bunte Vielfalt russischen Wesens in der Gewandung marxistischer Phrasen, tritt gerade um die Mitte des vorigen Jahrhunderts im russischen Leben erstmalig in Erscheinung, nimmt dann in den 60-er Jahren stark zu (mit den Narodniki freundschaftlich verkettet), um sich endlich in den 70-er Jahren voll zu entwickeln. Die Narodniki-Anschauungen Tkačevs verquickten sich sehr eigenartig mit seinem Marxismus und machten ihn zu einer bekannten Persönlichkeit der 60-er und 70-er Jahre. S. Kovalik, einer der aktivsten Narodniki, erwähnt in seinen Erzählungen, Marx habe auf die russische Jugend der 70-er Jahre einen tiefen Eindruck gemacht. Bakunin war nie Marxist und lag lange Zeit in

tödlichem Kampf mit Marx. Er kam aber zum philosophischen Materialismus auf ähnliche Weise wie sein Gegner. Wie später auch Lenin, beiließ sich Bakunin, die materialistische Philosophie in den Dienst praktischer Aufgaben — Aufgaben seines revolutionären Kampfes — zu stellen. Der um die Mitte der 70-er Jahre sehr populäre „orthodoxe“ Narodnik, der Publizist Červinskij, wurde ebenfalls vom Marxismus erfaßt. Wenn man sagt, daß im Rußland der 70-er Jahre nur der ökonomische Teil der marxistischen Lehre populär geworden sei, so wird das durch das Beispiel Červinskis widerlegt. Auch Lassalle versetzte die damalige Jugend in Begeisterung. Alles, was er im Hinblick auf die Arbeiterschaft sagte, nahmen die Narodniki als Argumentation ihrer Propaganda unter der Bauernschaft an.

Nečaevs Lehre ist brutal-fanatich, und sie stellt am deutlichsten die Eigenschaften heraus, die wir auch an anderen Narodniki bemerken können. Es fällt bei Nečaev ganz besonders auf, daß er die Grundsätze menschlicher Moral und Ethik, die Grundbedingungen für das menschliche Zusammenleben, vollständig ignoriert. In seiner streng verschworenen Organisation fand sich ein Skeptiker, Ivanov, der zu einer kritischen Einstellung Nečaevs uneingeschränkter Mystifikation gegenüber kam und die Macht einer Untergrundorganisation, geführt von einem Despoten — einem Fanatiker — anzuzweifeln begann. *In Nečaevs Augen war auch der geringste Zweifel an Worten, die durch und durch lügenhaft waren, ein Verrat. Das reichte für Nečaev aus, um Ivanovs Tod zu beschließen.* Die Gruppe Isutins, die sogen. „Organizacija“, gab Viktor Fedoseev den Auftrag, seinen Vater zu töten, um dessen Kapital für die Zwecke der Revolution zu verwenden. Die Gruppe „Ad“ („Hölle“) plant, den Kaufmann Serebrjakov umzubringen, um sich seines Geldes für die „Sache des Volkes“ zu bedienen. Das waren nur Pläne. Sie waren möglich, weil in beiden, „Organizacija“ und „Ad“, der Grundsatz herrschte: Um zum Ziel zu kommen, ist auch der Weg der größten Verbrechen erlaubt. Sie führten ihre Pläne nicht aus, aber sie brachten Rußland die Idee der völligen Amoral. Aber erst die Bolschewisten verwirklichten diese Amoral in höchstem Grade. Der Knabe Pavlik Morozov, ein „Pionier“ denunzierte seinen Vater bei den Hütern der Staatssicherheit der UdSSR — er half mit, einen „Konterrevolutionär“ zu entlarven. Pavlik wurde zum Träger der russischen Traditionen der „Organizacija“ und „Ad“. Dafür lobten ihn die sowjetischen Zeitungen sehr und in Moskau setzte man ihm ein Denkmal.

Der Nihilismus war ein Kind der 60-er Jahre, die Schöpfung der radikalen „Raznočincy“ (Intellektuelle verschiedener Stände) vom Format Pisarevs. Aber viele Eigenarten des Nihilismus blieben auch den Narodniki noch erhalten.

Die Weisung von der Zerstörung befolgte besonders konsequent und hartnäckig Bakunin, ein sehr populärer Ideologe der Narodniki aus der ersten Hälfte der 70-er Jahre. Die Zerstörerleidenschaft hielt er für eine heilbringende, schöpferische Kraft; denn gerade auf dem Grund des vollständigen Ruins kann neues Leben erblühen. Das ist die Phraseologie, die sich scharf in der ehemaligen sowjetischen Staatshymne, der „Internationale“, abzeichnete. Im Zweiten Weltkrieg schritten die Bolschewisten zur totalen Vernichtung des Landes, das sie Heimat nannten, und schufen den Gürtel der „verbrannten Erde“. Die Losung von der „verbrannten Erde“ konnte deshalb verwirklicht

werden, weil im Rücken der Bolschewisten die Erfahrung des russischen Nihilismus stand.

Das nihilistische Asketentum drängte den Narodnik nicht nur zur materiellen Enthaltbarkeit, nicht nur zur Aufgabe des persönlichen Glücks, sondern auch zu Verurteilung der Kultur als einer verbotenen Frucht.

In den ersten Revolutionsjahren existierte eine Strömung „Proletkult“, die dafür stimmte, die proletarische Kultur auf leerem Platze aufzubauen. Die Oktoberrevolution vollstreckte zum großen Teil die Testamente Necaevs und Bakunins hinsichtlich der Zerstörung der „bourgeois Kultur“, und gerade Lenin fiel es zu, über den Buchstaben dieser Wahrheit mit seiner Autorität zu wachen. Die These von der parteilichen Ausrichtung der Wissenschaft ist freilich keine russische Erfindung, aber nur dem bolschewistischen Rußland ist ihre so rücksichtslose Verfechtung zu verdanken. Die Ursache ist bei den Narodniki zu suchen, die von der Idee, das kulturelle Leben der Partei unterzuordnen, besessen waren. Auf Tkačevs Tradition ist es zurückzuführen, wenn bei den Sowjets das literarische Erbe vom Parteistandpunkt aus beurteilt wird.

Das Weltbild der Narodniki war übersättigt mit Kollektivismus, Nichtachtung der Persönlichkeit und dem sie bekämpfenden Geißlertum. Es gab auch angestrenzte Versuche zu einer Rehabilitierung der Persönlichkeit, aber sie endeten alle mit der Kapitulation vor den Grundsätzen des Kollektivismus. Die Narodniki-Bewegung steigerte die russische psychologische Neigung zur Selbstverleugnung bis zur grausamen, verzehrenden Leidenschaft, und die Generationen, die mit den Weisungen der Narodniki ins Leben traten, waren für das bolschewistische Experiment vorbereitet, wobei die individuelle Selbstverleugnung, die von den Narodniki noch als Heroismus empfunden wurde, zur Alltäglichkeit herabgewürdigt wurde. Die Betäubung mit dem Fatum der Selbstaufgabe für den Bolschewismus wurde groß aufgezogen; denn in einem System des polizeilichen Druckes kann man ohne diese nicht auskommen. Eine eigene Willenskraft, mit der man sich gegen das System zur Wehr setzen könnte, gibt es nicht mehr — es bleibt also nur noch die kollektive Berausung daran übrig, daß die Person vergeht, sich auflöst und Werkzeug einer Idee wird, sei es auch einer verbrecherischen, und nur noch im Gefühl der Monumentalität eines ganzen Ameisenhaufens namenloser und unpersönlicher Wesen lebt.

Die Narodniki folgten Belinskijs Spuren und studierten den russischen volkstümlichen Atheismus mit Wohlgefallen. Die „Narodovolcy“ waren überzeugte Atheisten. Die theoretische Begründung des russischen Nihilismus gab Bakunin in dem Buche „Bog i gosudarstvo“ (Gott und Staat), außerdem in zahlreichen Aufsätzen. Die Verdrehung und die Vermaterialisierung des russischen religiösen Lebens machten aus Bakunin einen so leidenschaftlichen Gegner der Religion und der Kirche, daß neben ihm alle anderen Gestalten des europäischen Atheismus verblassen.

Die Oktoberrevolution offenbarte die sadistische Hemmungslosigkeit des russischen Elements — des bolschewistischen wie des parteilosen. Sie erfüllte gleichsam das Vermächtnis Bakunins.

Eine besondere Rolle spielte in der Narodniki-Bewegung wie auch in der Sozialdemokratie und im Bolschewismus das „Gottmenschentum“ des russischen Sektenwesens. Die Erhebung des Menschen zur Gottheit wurde zur

beständigen Tendenz des russischen sozialistischen Gedankens. Diese Tendenz wurde auch bei den Sozialdemokraten sichtbar, besonders bei denen, die organisatorisch und ideell mit dem Bolschewismus verbunden waren. Mit der „Gottesbildung“ befaßte sich auch M. Gorki. Lunačarskij — das ist die Zentralgestalt in der Schaffung der „Sozialistischen Religion“. Wenn auch die Theorie der sozialistischen Religion nicht nur seitens des Plechanov-menschewistischen Flügels der Sozialdemokratie, sondern auch von dem Lenin-Bolschewisten scharf verurteilt wurde, so fand sie doch auch Anhänger unter den Leuten, die vorwiegend im Leninschen Fahrwasser schwammen. Lunačarskij selbst brach mit der Idee der sozialistischen Religion auch dann nicht, als er schon der administrativen Leitung des sowjetischen kulturellen Lebens vorstand.

Die Tendenzen, Gott durch den Menschen zu ersetzen, verstummten auch in der späteren offiziellen Ideologie des sowjetischen Kommunismus nicht.

Der Gedanke der Auserwähltheit des russischen Volkes und seiner Weltmission sitzt tief im Bewußtsein der russischen Volksmassen. Dieser russische Geist des Messianismus haftete immer den verschiedenen Elementen der russischen Gesellschaft an — den monarchistisch-reaktionären wie den jakobinisch-revolutionären.

Lenin sprach schon in einer seiner ersten Arbeiten „Čto delat“ die Sprache des Messianismus und teilte dem russischen Proletariat die Messiasrolle zu. Rußland ist die größte Festung der Reaktion, aber daher ist der Kampf gegen sie die revolutionärste Sache der ganzen Welt. Wenn die russischen Arbeiter die Monarchie stürzten, so machten sie sich schon damit zur Avantgarde des Arbeitertums in der Welt. Das klingt nach dem von den Narodniki verarbeiteten Aphorismus: „Dadurch sind wir Europa voraus, daß wir hinter ihm zurückgeblieben sind. In seinem späteren Artikel „Detskaja bolezn' levizny“ („Die Kinderkrankheit der „Linken“ im Kommunismus“) behauptet Lenin, daß kein anderes Land der Welt eine so große Erfahrung in revolutionären Theorien habe wie Rußland. Das hält Lenin für die „Granitbasis“, auf der der russische Bolschewismus die Rolle der Weltgeltung spiele. Die Narodniki wollten nicht warten, bis sich in Rußland der Kapitalismus entwickelte, aus dessen Reife sozusagen die Kräfte der sozialistischen Revolution unweigerlich sprießen würden. Lenin wollte nicht warten bis, vermöge der Logik seiner Lehre vom Imperialismus als dem letzten Stadium des Kapitalismus, die Revolution dort, im Westen, ausbrechen würde, wo, wie er glaubte, die kapitalistischen Zustände schon überreif, schon eine Eiterbeule seien. Die Revolution mußte in Rußland ausbrechen, weil man es so wollte, weil zu dieser Überzeugung irgendwelche irrationalen Strebungen hinführten, die Lenin wahrscheinlich nicht begreifen konnte.

Das Ziel der Weltherrschaft, die Regierung des „besten“ Volkes der Erde über alle anderen, ist organisch mit dem russischen Kommunismus verbunden, da es organisch aus der russischen Mentalität wächst.

Der Totalitarismus ist eine universale Erscheinung; wir sehen ihn bei verschiedenen Völkern, in verschiedenen Epochen. In der neuesten Geschichte jedoch bricht er zu einem bestimmten Zeitabschnitt, unter konkreten Bedingungen aus. Das läßt sich nicht von Rußland sagen. Hier ist der Totalitätsbegriff ein zentrales weltanschauliches Element des Landes. Nach totalitärem

Grundsatz handelte sich nur die russische imperialistische Bürokratie mit dem Zaren an der Spitze; auch die revolutionären Elemente der Linken predigten diesen Grundsatz schon lange in Rußland. Dieser Grundsatz reicht über Belinskij, Kireevskij und Ogarev bis zu den Narodniki und wird von ihnen als vertraute Eigenschaft des russischen Geistes an die Bolschewisten weitergegeben, die mit einer in der Geschichte der Menschheit noch nicht verzeichneten Konsequenz den Totalitarismus auf das politische und geistige Leben übertragen.

Ogarevs „Man darf keine Zerstretheit der Gedanken dulden“ nimmt bei Tkačev den Charakter einer „wissenschaftlich fundierten“ Forderung an. Tkačevs Apologetik des Totalitarismus wurde sozusagen zur ethischen Grundlage aller geistigen Beziehungen, die in der UdSSR gepflegt wurden.

Die russischen Kommunisten übernahmen einiges von den Narodniki auf dem Gebiet der Parteiorganisation. Hier muß man an erster Stelle die Grundsätze der konspiratorischen Tätigkeit und die berufsmäßige Auffassung der revolutionären Arbeit nennen.

Noch stärker als in organisatorischer Hinsicht folgten die Bolschewiken auf dem Gebiete der Taktik und Strategie des Kampfes den Spuren der Narodniki. Die revolutionäre Taktik Lenins basierte auf den gefühlsmässigen Grundlagen dieser Bewegung, hinter denen sich die russische Seele verbarg.

Das Dilemma „Heute oder überhaupt nicht“ lastete auf der ganzen russischen Revolution. Als Lenin im Oktober 1917 in hysterischer Aufregung das Zentralkomitee von der Notwendigkeit eines sofortigen militärischen bewaffneten Aufstandes zu überzeugen trachtete, trugen seine Argumente auch diesen von Tkačov formulierten Charakter: „Morgen wird es schon zu spät sein“.

Tkačov glaubte, dass die Revolution von einer Minderheit mit Initiative ausgehen müsse, die nach Erlangung des ersten sichtbaren Erfolges über die Regierung die träge Masse mitreißen könnte; diese Masse wird nur dann eingreifen, wenn sie sieht, daß der Erfolg verhältnismässig leicht ist und keine grossen Opfer erfordert; aber die Aktivität dieser Masse ist durch die umfassende Vernichtung gekennzeichnet, die sie in den gesamten staatlichen Betrieb trägt; sie zerschlägt alles und behindert die gewaltigen Kräfte des Feindes, den Mittelpunkt zu treffen, in dem sich der Hauptakt des revolutionären Dramas abspielt. Diese „Minderheit mit Initiative“ festigt durch Verordnungen von oben den Sieg des Sozialismus. Gerade diesen Weg wählte Lenin während der Oktoberrevolution . . .

З М І С Т

1. Передмова	V - VI
2. Взаємопроникання марксизму і народництва в Росії	7
3. Народницький і большевицький аморалізм	22
4. Народницький нігілізм і большевізм	33
5. Підхід народників і большевиків до проблеми індивідуального	43
6. Російська своєрідність большевізму і народництва у підході до релігії	47
7. Народництво і большевізм — слідами російської релігійної свідомости	52
8. Російський месіянiзм у народників і большевиків	58
9. Тоталітаризм народників і большевиків	65
10. Організаційні засади народників і большевиків	70
11. Революційні методи народників і большевиків	73
12. Відблиск народництва у жовтневій революції	77
13. Висновки	81
14. Резюме	82